

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM VE MEZHEPLER TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELMALILI M. HAMDİ YAZIR'A GÖRE BA'S

Zeliha DEMİREL

DANIŞMAN
Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR

ADYAMAN / 2022

BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Elmalı Muhammed Hamdi Yazır’a göre Ba’s**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

08.06.2022

Zeliha DEMİREL

İmza:

ÖNSÖZ

Kelâm ilmi genelde İslâm'ın özelde inanç esaslarının tespit, temellendirme ve savunuculuğunu üstlenmiştir. Kelâm ilmi geliştirmiş olduğu yöntemi, günün ihtiyaçlarına göre birtakım yenilikler ile birlikte günümüze kadar ulaştırmıştır.

İnceleme konusu yaptığımız *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eser 10 ciltten oluşan bir tefsir kitabıdır. Fakat diğer tefsirlerden farkı, batılılaşma sürecinin en hareketli ve en problemlî döneminde yaşamış çok yönlü bir müderrisin, resmî talep üzerine söz konusu süreçte yaşanan gelişmelerin İslâm üzerinde yarattığı tartışmalara, ortaya çıkardığı dinî problem ve ihtiyaçlara Kur'an ve tefsiri açısından bir çözüm ve cevap olmak üzere hazırladığı, tahrip edilen İslâmî değerleri modern bilgilerle hazırlanmış yeni kalıplar içinde yerli yerine oturtma mücadelesi veren bir tefsir olarak dikkate değer bir çalışmadır.

Elmalılı'nın söz konusu olan bu eserinde dil ve muhtevasında istisna örnekler dışında derinlikten ziyade genişlik hakimdir. Oldukça başarılı bir dirayet tefsiri olmasının yanında ayetlere getirdiği yorumlar çarpıcıdır. Tezimizin konusu olan Ba's mevzusunda Elmalılı açık, anlaşılır ve yalın sayılabilecek bir dil kullanarak çeşitli hadislerden, kıssalardan örnekler vererek yorumlar getirmiştir.

Bu tezi hazırlarken temel olarak kullandığımız kaynak *Hak Dini Kur'an Dili* olmakla birlikte, çalışmamızın birinci bölümünü oluşturan kısım içinde geniş bir kaynak taraması yaptık. Ba's konusu ile ilgili gerek Ehli sünnete mensup İslam alimlerinin görüşlerine, gerekse çeşitli İslam filozoflarının görüşlerine yer verdik.

Araştırma konusu olarak "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a Göre Ba's" adlı konuyu seçmemizin temel amacı, ilâhî dinlere ve bu dinlerin inanç esaslarına karşı son dönemlerde artan inkârcı tutumlardır. Özellikle Ateizm ve Deizm'in söylemlerinin yüksek sesle dillendirildiği son dönemlerde bu tür aklî ve naklî delillerle inanç esaslarının yeniden gündeme getirilmesi bir ihtiyaç olmuştur. Elmalılı'nın bu kıymetli tefsiri vasıtasıyla insanlara asıl vermek istediği şey, Allah'ın varlığı ve ahiretin varlığının ispatıdır. Ba's konusu da genelde bu bağlamda değinilen bir konudur. Bu nedenle Ba's ile ilgili görüşler biraz dağınık bir haldedir. Sürekli ahiretin varlığı ve Allah'ın varlığı ile ilişkilendirilmektedir. Bizde çalışmamızda yer yer bu bağlamda konuyu işlemeye çalıştık.

Giriş ve iki bölüm olarak üç kısımdan oluşan bu çalışmamızın, giriş bölümünde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında genel bilgiler verdik. Bunun yanında tezimizin amacı ve yönteminden bahsettik. Çalışmamızın birinci bölümünde kavramsal çerçeve ana başlığı altında; Ba's, haşr, acbü-z zeneb, ahiret hayatının

başlangıcı olan ölüm gibi konumuzun temelini oluşturan esas kavramları açıkladık. Bir diğer başlık olan Ba'sin imkânı ve keyfiyetinde yeniden dirilmenin şeklini, çeşitli kesimlerce nasıl tasvir edildiğinden bahsettik. Sonrasında Ehli sünnet ekolleri olan Mâtürîdî, Eşârî kollarına mensup İslam alimlerinin Ba's ile ilgili görüşlerine yer verdik. Bunun yanında İslam filozoflarına göre Ba's başlığı altında çeşitli İslam filozoflarının konuya yaklaşımlarına, konuyu nasıl değerlendirdiklerine ve bu yorumlara karşı getirilen eleştirilere ayrıca yer verdik.

Çalışmamızın esas kısmını oluşturan ikinci bölümde ise Elmalılı'nın yeniden dirilmeye ilgili görüşlerini kapsamlı bir şekilde anlattık. Öncelikle Elmalılı'nın Ba's ile ilgili görüşleri ana başlığı altında; Ba'sin hak ve gerçek oluşu, Ba'si gerçekleştirecek olanın Allah oluşu, yağmurla toprağın dirilişinin yeniden dirilmeye örnek oluşu, hayvanların kısas için yeniden dirilmesi, uyuyup uyanmanın yeniden dirilmeye benzer oluşu gibi başlıklara yer verdik. İkinci bölümün bir diğer ana başlığı ise Ba's ile ilgili yaşanmış örnekler olup İbrahim'in isteği ile kuşların diriltişi, Musa kavminin diriltişi, Kehf ashabinın diriltişi, Üzeyir ve eşeğinin yeniden diriltişi alt başlıklarına yer verip çalışmamızı tamamladık.

Hoşgörüsü ve bilgisi ile bir ömür boyu kendime örnek alacağım değerli danışman hocam Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR'a çalışma boyunca yaptığı bilimsel katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Çalışmam boyunca maddi manevi yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyip arkamda duran annem Nahide DEMİREL ve babam İ. Halil DEMİREL'e; eğitime olan düşkünlüğü ile her zaman bana örnek olan dedem Mehmet DEMİREL'e; varlıklarından her daim güç bulduğum yakın dost ve akrabalarımın teşekkür ediyorum.

ZELİHA DEMİREL

2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Elmalılı M. Hamdi Yazır'a Göre Ba's

Zeliha DEMİREL

Adıyaman Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Kelam ve Mezhepler Tarihi Programı

Haziran, 2022

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 19. ve 20. Yüzyılın ülkemiz ilim dünyasının önemli simalarından biridir. İslam dini konusunda yaptığı büyük araştırmalar ile tanınmış olup İslam alanındaki ününü Kur'an'ı yorumlama ve çeviri olarak yazdığı *Hak Dini Kur'an Dili* isimli 10 ciltlik kitabıyla kazanmıştır.

Ba's, insanın var oluşundan beri her zaman önemli bir konu olagelmıştır. Bu sebeple tarih boyunca insan bu konuyla ilgilenmiştir. Kutsal metinlerde ba's konusu iman objesi olarak ortaya konmuştur. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de ba's ilgili verilen bilgiler, diğer kutsal metinlerde mevcut olan bilgilerden daha açık ve daha fazladır. Müellifimiz de tefsirinde bu konuya genişçe yer vermiştir.

Çalışmamızda Yazır'ın "ba's" yani ölüm sonrası yeniden dirilişle ilgili görüşleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamız, bir giriş ve iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri üzerinde duruldu.

Birinci bölümde kavramsal çerçeve ana başlığı adı altında; ba's kavramı, haşr ve mahşer, acbû-z zeneb, ölüm gibi kavramlar anlatıldı. Ba'sin imkânı ve keyfiyeti başlığıyla yeniden dirilişin şekil ve ayrıntıları ile ilgili çeşitli görüşlere yer verildi. Ehli sünnete göre ba's ana başlığı adı altında; Mâtürîdîlik'te Ba's, Eşârîlik'te Ba's başlıkları altında çeşitli alimlerin görüşlerine yer verildi. İslam filozoflarına göre ba's başlığında ise çeşitli filozofların yeniden dirilmeyi nasıl yorumladıkları ele alındı.

İkinci bölümde ise müellifimiz Hamdi Yazır'ın yeniden dirilmeyi nasıl değerlendirdiği Kur'an'dan yaşanmış tarihî örneklerle birlikte ele alınıp temellendirildi.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Âhîret İnanıcı, Ba's, Elmalılı Muhammed Hamdi

ABSTRACT

Graduate Tez

According to Elmalılı M. Hamdi Yazır

Zeliha DEMİREL

Adıyaman University

Graduate Education Institute

Ba'sic Islamic Sciences

Kalam And Sects History Program

June, 2022

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır is one of the important figures of the scientific world of our country in the 19th and 20th centuries. He is known for his great research on the religion of Islam and gained his reputation in the field of Islam with his 10-volume book entitled *Hak Dini Kur'an Dili*, which he wrote as an interpretation and translation of the Qur'an.

Ba's has always been an important issue since the existence of man. For this reason, people have been interested in this subject throughout history. In the holy texts, the subject of ba's has been revealed as an object of faith. In particular, the information given in the Qur'an about Ba's is clearer and more than the information available in other holy texts. Our author has also given extensive coverage to this subject in his tafsir. In our study,

Yazır's views on "Ba's", meaning resurrection after death, were tried to be revealed. Our study consists of an introduction and two main sections and conclusions.

In the introduction, the life, scientific personality and works of Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır were emphasized. In the first chapter, under the title of conceptual framework; Concepts such as the concept of Ba's, resurrection and doom, acbü-z zeneb, death were explained. Various views on the shape and details of the resurrection were given under the title of Ba'sin's possibility and circumstance.

According to the Ahl as-Sunnah, under the main heading of ba's; The views of various scholars were included under the titles of Ba's in Maturidi and Ba's in Ashari. According to Islamic philosophers, how various philosophers interpreted resurrection was discussed under the title of Ba's. In the second part, how our author Hamdi Yazır evaluates resurrection is discussed and grounded with historical examples from the Qur'an.

Keywords: Kalam, Belief in the Hereafter, Ba's, Muhammed Hamdi from Elmalı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
KISALTMALAR	ix
ELMALILI M. HAMDİ YAZIR'A GÖRE BA'S	1
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Önemi.....	1
3. Araştırmanın Amacı	2
4. Araştırmanın Metodu.....	2
5. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır' ın Hayatı ve İlmi Kişiliği.....	2
5.1.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır' ın Hayatı.....	3
5.2.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği.....	5
6.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır' ın Eserleri	10
BİRİNCİ BÖLÜM.....	12
1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	12
1.1.Ba's Kavramı	12
1.2.Haşr ve Mahşer	15
1.3.Acbü'z-zeneb	16
2.Ahiret Hayatı'nın Başlangıcı, Ölüm	18
3.Ba'sin İmkânı ve Keyfiyeti.....	20
4. İslam Filozoflarına Göre Ba's	22
5. Ehl-i Sünnet'e Göre Ba's.....	28
5.1. İmam Mâtürîdî'ye Göre Ba's.....	30
5.2.Fahreddin Razî'ye Göre Ba's.....	35
İKİNCİ BÖLÜM.....	40
1.ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN BA'S İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	40
1.1. Ba'sin Hak ve Gerçek Oluşu.....	40
1.2.Ba'si Gerçekleştirecek Olanın Allah Oluşu	45
1.3. Yağmurla Toprağın Dirilmesinin Ba'se Örnek Oluşu	51
1.4. Hayvanların Kısas İçin Yeniden Diriltilmesi.....	55
1.5. Uyuyup Uyanmanın Yeniden Dirilmeye Benzer Oluşu	56

1.6. Ba'se Örneklik Teşkil Etmesi Bakımından Dünya'dayken Yaşanmış Tarihî Örnekler	59
1.6.1. İbrahim (as)'in İsteği ile Kuşların Diriltilişi.....	59
1.6.2. Hz. Musa (as)' ın Kavminin Diriltilişi	60
1.6.3. Üzeyir (as) ve Eşeğinin Diriltilişi.....	62
1.6.4.Ashâbı Kehf'in Durumu.....	64
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	68
ÖZGEÇMİŞ	74

KISALTMALAR

SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
bkz.	: Bakınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Trs	: Tarihsiz
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.	: Sayfa
a.g.e	:Adı geçen eser
S.	: Sayı
s.a.s.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk.	: Tahkik eden

ELMALILI M. HAMDİ YAZIR'A GÖRE BA'S

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İnsanın var oluşuyla ilgili her türlü konunun insanoğlunu ilgilendirmesi hasebiyle önemli bir konu olan ahiret inancı ve bunun ilk adımı olan Ba's yani yeniden dirilime üzerine yapılan tartışmalar yüzyıllardır devam etmektedir. Bu tartışmalar hem dinî hem de sosyolojik olarak yapılmıştır. Bu sebeple imkânı, keyfiyeti ve gerekliliği açısından yeniden dirilme konusunun dinî temellerinin bir tez konusu olarak çalışılması büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenle bu kadar önemli olan bu konu, kelâm ilmi çerçevesinde önemli bir din âlimimiz olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın bakış açısıyla bu çalışmada konu olarak ele alınmıştır.

2. Araştırmanın Önemi

Ahiretin varlığı, merhaleleri ve ahiret hayatının başlangıcı sayılan ölümden sonra ilk Ba'samak olan Ba's yani yeniden dirilmeyle ilgili tartışmalar her devirde yapılmış olup her dönemde yeniden dirilmenin insanlar tarafından algılanış ve yorumlanış biçimi farklı olmuştur. Ahiret konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasının sebebi de duyular aleminin ötesinde olmasının yanı sıra yine ayet ve hadislerin algılanış biçiminden ya da çeşitli düşünme şekillerinden kaynaklanmaktadır. İnsanların yeniden dirilmeyi algılama ve yorumlama biçimlerinin, dünya hayatındaki yaşamlarını da etkilediği bilinen bir gerçektir. Konuyla alakalı, ülkemizde "Kelâm Anabilim dalında" yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Oysa ahiret hakkındaki son dönem kelâm âlimlerinin görüşlerini yansıtmaları bakımından bu konu önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Amacı

İnsan merak eden, düşünen bir varlıktır. Bu nedenle insan ölümünden sonraki durumunun ne olacağını, neler yaşayacağını anlamaya çalışır. Yeniden dirilme mevzusuna ilgi duyar. “İnsan öncelikle kendi başına gelecekleri mutlaka bir nedene bağlı olarak gerçekleştiğini görünce, bu mükemmel âlemi yaratan yaratıcının, yaratma eylemini de düşünmeye başlar. Bu düşünce, sadece kelamcılar için değil, birçok filozof, ilim adamı ve ilâhiyatçılar için de temel bir problemdir.” Tezimizde, merak edilen ve “Ehli Sünnet kelâm ekolleri” ile “İslam filozofları” arasında da tartışma konusu olan yeniden dirilmenin imkânı ve keyfiyetini, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın tefsirinden hareketle yeniden dirilmenin aklî ve naklî temellerini, Kur’an’ dan delil ve örnekler vererek insanların düşünce dünyalarında oluşturdukları yanlış anlamayı gidermeyi ve yeniden dirilmeye olan inancı pekiştirmeyi amaçladık.

4. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda temel kaynaklarımız olan Kur'an ve Hadis'in yanında İslam âlimleri ve filozoflarının görüşlerinden büyük ölçüde faydalandık. Öncelikle konumuzla ilgili temel kavramları açıkladık. Sonrasında yeniden dirilmenin imkânı ve keyfiyetini açıklayarak konumuzla ilgili çeşitli görüşlere yer verdik. Bunu yaparken hem Ehli sünnet hem de İslam filozoflarının izini takip etmeye çalıştık. Genel manada Kur'an'i perspektifle yol alıp Elmalılı'nın tefsirinden konuyla ilgili ayetleri ayrıntılı bir şekilde çalışarak sunmaya çalıştık.

5. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır' ın Hayatı ve İlmi Kişiliği

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, çağdaşları arasında benzerine çok az rastlanan geniş kültürlü mütefekkir bir din alimidir. İslam dünyasındaki yeri yadsınamayacak ölçüde büyüktür. İslami ilimlerdeki derin tefekkürünün, anlayışının yanında pozitif ilimlerle de ilgilenmiştir. Bununla birlikte fıkıh, fıkıh usulü ile de ilgili olup içtihat ehliyeti sağlamdır. Tasavvufa olan merakı, ilgisi de gözlerden kaçmayacak derecede kendini gösterir. Tüm bu alanların yanı sıra Elmalılı Muhammed Hamdi'ye

asıl şöhretini kazandıran 10 cilt olarak yazdığı “*Hak Dini Kur’an Dili*” adlı eseridir. Ona göre yüce kitabımız Kur’an-ı Kerim hiçbir zaman hakkıyla tefsir edilemez. Her bir kelimenin ihtivâ ettiği anlamları bilmek, keşfetmek oldukça zordur. Kur’an’da geçen tüm kelimelerin anlamlarına ayrıntısıyla hâkim olup gerçek ve mecaz anlamlarını bilmek, lafız ve mana uyumunu yakalamak ayrı bir maharet gerektirir.

Yazır, tefsirini hazırlarken bazı önemli din alimlerinin görüşlerinden fazlaca yararlanmış, fikhî olan meselelerde çoğunlukla Hanefî fihhına bağlı kalmıştır. “*Hak Dini Kur’an Dili*” eserinde genellikle geleneksel bir tefsir çizgisinde kalabilmiş fakat bazı konularda kendisinden önce görüş bildiren müfessirlerden farklı görüşler ortaya koymuş, orijinal tefsir yapabilen nadir müfessirlerden olduğunu ispatlamıştır.¹

Tezimizin konusu olan, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’a göre Ba’s” konusuna giriş yapmadan önce müellifimizin konuya yaklaşımını görme açısından hayatını ve ilmî kişiliğini anlatmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

5.1.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ ın Hayatı

“Elmalılı Hamdi Yazır, Antalya’nın Elmalı ilçesinde doğdu. Babası Nûman Efendi aslen Burdur’a bağlı Yazır köyünden olup Şer‘iyye Mahkemesi’nde başkâtiplik yapmıştır. Dedeleri de ilmiye sınıfına mensuptu. Annesi Fatma Hanım ise Sarılarlı Mehmed Efendi’nin kızıdır. Muhammed Hamdi, ilk ve orta öğrenimiyle birlikte hâfızlığını da Elmalı’da tamamlayıp tahsiline devam etmek üzere dayısı Mustafa Bey’le birlikte İstanbul’a gitti ve çok sevdiği bir yer olan Küçük Ayasofya Medresesi’ne yerleşti (1895).”

“Beyazıt Camii’ndeki derslerine devam ederken hocası Kayserili Mahmud Hamdi Efendi’den icâzet aldı. Bu vakitten sonra hocasına Büyük Hamdi, kendisine de Küçük Hamdi denmeye başlandı; artık yazılarında da bu ismi kullandı. Soyadı kanunu çıktıktan sonra Muhammed Hamdi doğduğu köyün ismini (Yazır) soyadı olarak kullanmasına rağmen doğum yerine nazaren Elmalılı ismiyle meşhur oldu. Tahsili devam ederken Bakkal Ârif Efendi ve Sami Efendi’nin hat derslerine katılıp onlardan da icâzet almaya hak kazandı. Bu sırada devam ettiği okulu, Mekteb-i Nüvvâb’ı birincilikle bitirip diğer yandan da kendi gayretiyle felsefe, edebiyat ve mûsiki öğrendi. Ülkesini

¹ Mücahit Türetken, “Mütefekkir ve çok yönlü bir âlim: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, Anadolu ajansı dergisi, 27.05.2020, İstanbul.

çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırmaya vesile olabilmek adına meşrutiyet idaresini var gücüyle savunmaya başladı ve bu görüşün yapıtaşını oluşturan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilmiye sınıfına üye oldu. Avrupaî tarzda bir meşrutiyetin yerine şeriata uygun bir meşrutiyet modeli benimseyip bunu geliştirmek için çalışmalar yaptı. Daha sonra Beyazıt Medresesi'nde iki yıl süren dersiâmlık yapıp II. Meşrutiyet'te Antalya mebusu olarak çalıştı. O dönemde II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini istemeyen ve bunu doğru bulmayan fetva emini Nûri Efendi'yi ikna ettikten sonra fetva müsveddesini yazıp bu konuda büyük ve etkin bir rol oynadı.²

Elmalılı Muhammed Hamdi daha sonra “Şeyhülislâmlık Mektûbî Kalemî'nde, Mekteb-i Nüvvâb ve Mekteb-i Kudât'ta, Medresetü'l-mütehassısın'de, Süleymaniye Medresesi'nde, Mülkiye Mektebi'nde mantık, fıkıh, vakıf hukuku gibi dersleri okuttu. 1915-1917 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katılıp 1918'de şeyhülislâmlık kurumunun bünyesinde kurulan Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye azalığına, daha sonra da bu kurumun başkanlığına tayin edildi. Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci hükümetlerinde onun ısrarlı teklifleriyle Evkaf nâzırı olarak görev yaparak ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da âyan heyeti üyeliğine tayin edilince bu sırada ilmi derecesi de Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltildi. 1923'te Cumhuriyet ilân edilince memuriyet yaptığı kurumlar lağvedilip kapandı. Bu yüzden Elmalılı açıkta kaldı.³

“Millî Mücadele'de İstanbul hükümetinin kurumlarında görev yaptığı için İstiklâl Mahkemesi tarafından gıyabında idama mahkûm edilmesi konuşulduktan sonra Fatih'teki evinden alınıp Ankara'ya götürüldü ve orada kırk gün tutuklu kaldı. Mahkeme sonunda suçsuz bulunarak serbest bırakılınca İstanbul'a döndü. Bu olaydan sonra camiye gidip gelme dışında evinden hiç çıkmadı. Bir maaşı olmadığı için maddî sıkıntılar çektiği bu dönemde *Metâlib ve Mezâhib* adlı eserini tamamladı.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi o dönemde Türkçe bir tefsir hazırlanması gerektiğini zaruri bir durum görerek hazırlanması kararını aldı. Diyanet İşleri Başkanlığı, o dönemde bu iş için kendisini ehil görünce teklif etti. Elmalılı bunu kabul ederek tefsiri yazmaya başladı. Eserine *Hak Dini Kur'an Dili* adını verdi ve vefatından önce bitirmeye muvaffak oldu. 27 Mayıs 1942'de, uzun süredir mücadele edip çektiği

² Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XI, s. 57-58

³ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, XI, s. 59-60

bir hastalık olan kalp yetmezliğinden dolayı Erenköy’de damadının evinde vefat edip Sahrayıcedid Mezarlığı’na defnedildi.”⁴

“Geniş kültürlü mütefekkir bir din âlimi olan Elmalılı Muhammed Hamdi’nin çağdaşları arasında benzerine az rastlanan sanatçı bir kişiliği vardı. Birçok dilde (Türkçe, Arapça ve Farsça) şiirler yazmış olmasına rağmen edebî yönüyle pek tanınmamıştır. Eserleri üzerinde yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre Elmalılı eserlerinde çoğunlukla sade bir dil kullanmış, Türkçe kelimeleri tercih etmiş, ancak Türk dilinin öz yapıtaşı haline gelen Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimeleri kullanmayı da ihmal etmemiştir. Dinî ve ilmî konularda yazdığı yazılarında ise oldukça ağır ve ağıdalı bir dil kullanmış, zaman zaman secili cümleler kurmuş, mantık örgüsü oldukça güçlü olan uzunca cümleler kullanmakta oldukça başarılı olmuştur.”⁵

“Mûsikiye de âşinalığı olan Muhammed Hamdi’nin sanatçı kişiliğinin daha çok hattatlığında ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Nesih, sülüs, ta’lik ve celf türünde birçok levhalar yazmıştır. Koleksiyonlarda bulunan hatların çoğu torunlarına ait olup bu eserlerde arayış psikolojisinin hâkim bir karakter haline geldiği kabul edilir. Elmalılı, rik’a ve icâzet hattında da oldukça başarılı görülmüş. Böylece son devrin en seçkin hattatları arasında sayılmıştır.”⁶

5.2.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İlmî Kişiliği

Elmalılı, İslâm ümmetinin vicdanını kaybetmesinin büyük felâketlere neden olacağını, Müslümanları Batılılaştırmanın büyük bir hata olduğunu ve geleceğimizin kurtuluşunun kendi değerlerimizi korumakla mümkün olabileceğini yazılarında sürekli belirtmiştir. Ona göre Avrupa’nın değerlerinden değil ilim havuzundan faydalanmak gerekir. Çünkü Allah’ın bizleri yaratışı gereği insanlar ancak İslâmî esaslara bağlı kalarak mutlu olabilirler. Aslında insan nesli kendi türünü devam ettirebilmek için eninde sonunda mutlaka İslâmiyet’i benimsemeye mecbur kalacak ve gelecekte İslâm dini daha doğru anlaşılıp emirleri daha sağlam uygulanacaktır.

Muhammed Hamdi, İslâmî ilimlerdeki derin bilgisinin yanı sıra felsefe başta olmak üzere pozitif ilimler alanında da yadsınamayacak kadar sağlam bir anlayışa

⁴ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, XI, s. 61-62.

⁵ Ali Yılmaz, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Türkçesi”, s. 36-40.

⁶ Hüsrev Subaşı, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, s. 319-329.

sahipti. Nitekim dinî hassasiyetin doğurduğu endişelerle pozitif ilimlerin önüne engel konulmaması gerektiğini, pozitif ilimleri bilmenin son derece önemli olduğunu kuvvetle savunmuştur.⁷ Elmalılı, dini, insanların kendi isteğiyle iyilik yapıp mutlak iyilik ve güzelliğe eren insanlar yetiştiren bir eğitim kurumu veya insanların kendi seçimleriyle günlük hayatta gözlemlenen zorunluluk, baskı ve sıkıntıların üstüne yükseltecek olan bir hürriyet yolu olarak görür.

Elmalılı'ya asıl şöhretini kazandıran; meşhur eseri “*Hak Dini Kur'an Dili*” adlı tefsiridir. Ona göre, “Kur'an-ı Kerim hiçbir dile hakkıyla, tam manasıyla tercüme edilemez. Kastedilen manaları hakkıyla anlamak çok zor olmakla birlikte Kur'an-ı Kerim'i tefsir edebilmek için kelimelerin kast edilen gerçek anlamını belirlemek, lafzî ve manevî ilişkisi olan kelimeler arasında bağlantı kurmak, lafızların geçtiği metinlerin genel bağlamını dikkate almak ve sonucunda işaret edilen asıl mâna ile tâli olan mânaları birbirinden ayırmak gerekir.”⁸

Yazır'a göre, eski veya yeni ilmî nazariyelerin hepsi doğru veya yanlış diye addedilmeyip Kur'an tefsirini, sadece belli bir zaman için geçerli görülen belirli ilmî ve felsefî görüşlerin sınırlarına çekerek fikirleri sınırlandırmamalı, vicdanları daraltmamalıdır. Tefsirinde hem rivayet hem dirayet metodunu kullanan Elmalılı; “Taberî(ö.310/923), Fahreddin er-Râzî(ö.606/1210), Zemahşerî(ö.538/1144), Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî(ö.1270/1854), Ebû Hayyân el-Endülüsî(ö.745/1344)” gibi belli başlı büyük müfessirlerin eserlerinden geniş ölçüde yararlanmış, tasavvufla ilgili meselelerde de “Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin” eserlerinden alıntılar yaparak onun düşüncelerini bazen tasvip etmiş bazen yermiştir.

Yazır, fikhî konularda çoğunlukla Hanefî mezhebinin kaynakları ile yetinmiştir. Kur'an'ı tefsir ederken içinde yaşadığı dönemin ihtilafli konularına da yer vermeye özen gösterip Kur'an'a uygun bir şekilde görüşlerini belirlemeye çalışmıştır. “Aklî bir zorunluluk olmadıkça ayetleri mutlaka zâhirî mânada anlamayı gerekli görmüş, buna mukabil Muhammed Abduh'un, Fîl sûresini tefsir ederken oradaki ebabil kuşlarının Ebrehe'nin ordusuna attığı taşların çiçek mikrobu veya kızamık mikrobunu taşımış

⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, I, s. 202-203.

⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, XI, s. 57-62.

olabileceğini ileri sürmesi örneğinde olduğu gibi akla aykırı, zorlama bir şekilde yapılan te'villeri Kur'an'ı tahrif olarak kabul etmiştir.⁹

“*Hak Dini Kur'an Dili*'nin” çoğunlukla geneli kapsayan bir tefsir çizgisinde yer aldığı kabul edilmekle birlikte “Hz. İsa'nın babasız olarak dünyaya gelişini, monomer yani bir hücreden oluşmuş olabileceği şeklinde açıklayan yorumunda olduğu gibi çağdaş bilimsel verilerden hareketle Kur'an'a özgün ve akılcı yorumlar getiren Muhammed Hamdi'nin kendinden önceki âlimlerin bazı ayetlere getirdikleri yorumları isabetli bulmayıp onlara yepyeni anlamlar vermesi onun özgün tefsir yapabilen bir âlim olduğunu kanıtlar mahiyettedir.¹⁰”

Elmalılı, fıkıh ve fıkıh usulü sahasında derin vukuf sahibi olup yeri yadsınamayacak derecede önemlidir. Ona göre, hükümlerin delillerini ve illetlerini içselleştirip anlamadan, ezberleyip nakletmek fıkıh bilmek değildir.¹¹” Fıkıh bilmenin en alt mertebesi: “Mansûs bir illetin tatbikinden ibaret bir tahkiktir.” O'na göre, “Müslümanlar meselelerini, sorunlarını çözmek için sihirli bir değnek beklemeyip yetiştirecekleri âlimlerin yapacakları içtihatlarla halletmelidirler.

Yazır'a göre, “Müslümanların İslâmî olmayan kanunlara boyun eğmesi zor olduğundan ihtiyaç duyulan kanunî düzenlemeler muhakkak İslâm'ın hukuk felsefesine göre hazırlanmalı, bunun için işinin ehli olan uzmanlardan oluşan bir ilim heyeti oluşturulmalı, bu heyet öncelikle Hanefî fıkından başlayarak cem' ve te'lif yapmalı, kanun haline gelmeye uygun olan hükümler mezhep ayırt edilmeden alınmalı, hiçbir mezhepte hükmü olmayan meselelerde ise Batı'nın kanunlarından alıntılar yapmak yerine usûl-i fıkıh kaideleri çerçevesinde içtihatlar yapılmalıdır. Bu şekilde bütün medeniyetlerin ittifak edeceği yasaların hazırlanması mümkündür. Bu ameli mezheplerin telfiki olarak anlaşılmasıdır. Çünkü burada bir meselede iki mezhebe göre amel etme gibi bir durum söz konusu değildir.¹²”

Elmalılı Hanefî fıkıh ekolüne bağlıdır. Sahabe devrinden sonra şûra müzakereleri icmâya dayalı konularda hükümler, Kur'an'ın konuya verdiği öneme uygun şekilde geliştirilmemiştir. Elmalılı'ya göre her ne kadar bir kişinin şâz olan görüşlerle amel etmesi câiz olsa da icmâî olan konularda ittifak ettikleri noktalar

⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3731; IX, 6134-6136

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, XI, s. 57-62.

¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, Mukaddime, s. 16

¹² Yazır, “*Beyânülhak*”, I, s. 401-403

bilinmeden şâz olan görüşlerin dikkate alınması veya onlarla amel edilmesi tevhid şîârına, ruhuna aykırıdır.¹³ Elmalılı, naslarda açıkça belirtilen hükümlerin değişmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Zira bu hükümler insanların değişmeyen özellikleriyle ilgilidir. İctihad ile elde ettiğimiz hükümler ise kişi, zaman ve yere göre değişebilir.¹⁴

Muhammed Hamdi Yazır tasavvufla da ilgilenen bir müfessirdir. Tefsirini yazarken “vahdet-i vücûd” konusunda görüşlerini yer yer tenkit ettiği “İbnü'l-Arabî'den” bolca iktiba'lar yapması ve zaman zaman bir sūfînin tarzında bir üslup kullanması tasavvufî eğiliminin işaretleri sayılmaktadır. Elmalılı'ya göre, “insanın gerek ferdî gerek içtimaî hayatına ait isteklerini, hazlarını ve fitrî olan ihtiyaçlarını sekteye uğratacak bir yaşam tarzı, başka bir deyişle insanı beşerî ve cismanî olan bütün özelliklerinden ayırıp onu sırf ruhanî bir varlıkmiş gibi yaşatma eğilimi İslâm'da onaylanan, kabul gören bir yaşam tarzı sayılmamıştır. Zühd ve takvânın mânası nefse zulmetmek değil onu itidal yaşam çizgisine çekmektir.”¹⁵

Elmalılı'ya göre “Her bir varlık ya da mevcut olan Allah'tır.” demek büyük bir şirktir. Bununla beraber, “Allah'tan başka bir şey yoktur” tarzında özetlenen vahdet-i vücûd teorisini Allah'ı vâcibü'l-vücûd, mâsivâyı yani Allah dışındaki şeyleri de ona bağlı olan varlıklar şeklinde anlamamanın sakıncası yoktur. Kalp keşfine mazhar olan kişi mârifetullah konusunda ileri mertebelere ulaşabilir. Ancak bu kişilerin söyledikleri vahiy olarak algılanmamalı, yine ulemanın da her söylediği mutlak surette doğru görülmemelidir.¹⁶

Muhammed Hamdi Yazır, üç dört yıl kesintisiz felsefe ile meşgul olan bir âlim olduğundan Batılı bazı yazarların felsefe ve mantık kitaplarını tercüme edip materyalizm, pozitivizm ve tekâmül nazariyesi başta olmak üzere çeşitli felsefî görüşleri eleştirerek felsefede de derin vukufa sahip bir âlim olduğunu göstermiştir. Öne sürülen bilgiler arasındaki ilişkilerden yola çıkarak mutlak senteze varmayı ehemmiyetli gören Elmalılı, diğer âlimlerden bağımsız olarak farklı, özgün düşünebilmiştir. Onları zaman zaman eleştirerek farklı görüşler ortaya koyup Müslümanların tefekkür anlayışlarının gelişmesine katkı sağlamıştır.

¹³ YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 595

¹⁴ YAZIR, *Beyânülhak*, I, 402-403

¹⁵ YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, Mukaddime, s. 12

¹⁶ YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 575-576; VII, 4937-4938

Elmalılı, varlık kavramından insanın var oluşu bilgisine, oradan da Allah'ın varlığı ve birliği bilgisine, sonrasında ideal ve nihai bir âlem anlayışına ulaşabilmiştir. Nübüvvet konusunda ise bu konuyu temel felsefi problemlerin içerisine alarak felsefe ile din kavgasına kalıcı çözümler getirmek için çalışmıştır. Ona göre dinle sürekli çatışma halinde olan filozoflar mutlak gerçeğe ulaştıklarını zannedip ulaşamamışlardır. Onların bu tavırları gerçeği tam olarak kavrayamamalarından kaynaklanır. Elmalılı'ya göre, “gözlem ve deneycilikte bir taassup olarak görebileceğimiz pozitivizm ciddi bir fikrî taassuba kapılmış ve duyuların ötesini inkâr edip aklın ilkelerine fazlaca ters düşmüştür. Zira hiçbir aklî ilke, bilimsel veri veya deneye göre “Tecrübe, duyu sınırlarının ötesi yoktur” denemez; aksine bütün bilimsel veriler bize gözlemlerle deneyin ötesinde bilemediğimiz bazı gerçeklerin olduğunu öğretir.” Pozitivizm akımının önde gelen ismi “Auguste Comte”, üç hal kanunu teorisini ileri sürerek önce Allah'ın varlığına ilişkin bilginin kendi fitratında bulunduğunu söylemişse de daha sonra bu güzel yaratılışının sürekli olarak bozulduğunu ilân etmiş oldu. Fakat Comte kendisindeki bu değişimin bütün insanlarda da olduğu yanılığınca kapılmıştır.”¹⁷

Elmalılı'ya göre, gerçeği tam anlamıyla kavramak için akıl yalnız başına yeterli olmayıp onun ötesinde iman alanı vardır. Akıl bu alanın varlığını kavrayıp doğrulayabilir. Varlığın bütününe felsefi düşünce dünyasına konu edinen Elmalılı tekâmül nazariyesinin tutarsız olduğunu, çelişki barındırdığını söyler. Zira canlıların ortaya çıkış biçimlerini ortaya koyarken akılcı gözlem ve deneye dayanmak gerekir. Yapılan gözlem ve deneylerde, tekâmül nazariyesinin ortaya koyduğu gibi bir canlı türünün başka bir canlı türünden meydana geldiği hiçbir şekilde görülmemiş, tersine her canlının kendi cinsinden bir canlıdan meydana geldiği kanıtlanmıştır. Muhammed Hamdi Yazır'a göre “Evrin Teorisinin temel iddiası olan insanların soyunun maymunlardan türediği iddiasının hiçbir şekilde gerçeğe dayanan ilmî bir değeri yoktur. Esasında insanla maymun arasındaki asıl fark görüntülerinden kaynaklı kıl ve kuyruk gibi farklar değil akıl, mantık, düşünce ve ahlâk farkıdır. Bütün becerisi taklit yeteneğinden ibaret olan maymun, önünde günlerce ateş yakıldığını görse ve kendisine ateşin karşısında ısınma eğitimi verilse bile tek başına bırakıldığı soğuk bir yerde önündeki kibritle ateş yakıp ısınmayı düşünemez, o mantığı yakalayamaz. Akıl ve

¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2326; VIII, 5339-5340

mantığın ürünü olan ahlâkî davranışları ise hiçbir zaman idrak edemez ve gösteremez.¹⁸”

Ontolojik delile yönelttiği eleştirilerden ötürü İmmanuel Kant'ı (ö.1804) eleştiren Yazır, onun vâcibü'l-vücûd kavramını analiz ederken hataya düştüğünü söyler. Elmalılı, “ideal olanı, gerçeği veya doğru olanı değil büsbütün faydalı olanı bulmayı amaçlayan pragmatizm akımına da ciddi eleştiriler yöneltmiştir.”¹⁹

6.Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır' ın Eserleri

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, önemli bir müfessir, mütefekkir ve İslam âlimidir. İnsanlığa büyük faydaları olan birçok eser bırakmıştır. Bu eserleri başta tanımak, sonra okuyup anlamaya çalışmak oldukça önemlidir. Çünkü Elmalılı'nın ilmî yönü oldukça gelişmiş olup eserlerinde işlediği konular düşünce dünyamız için önemlidir. Bu eserlerde kullandığı dilin hemen her kesime hitap edecek şekilde olması da ayrıca önemlidir.

Müellifimizin yazdığı eserleri şöyle sıralamak mümkündür.

1. Hak Dini Kur'an Dili: Bilindiği üzere Elmalılı'nın en meşhur ve mühim eseri; “*Hak Dini Kur'an Dili*”dir.” Bu eseri kırk sekiz yaşında başlayıp altmış yaşında bitirmiştir. Toplamda on iki yılda yazılan bu eser toplam on cilt olup ilk defa “Diyaret İşleri Başkanlığı” tarafından İstanbul'da (1935-1938) yayınlanmış, sonraları da başka birçok yayınevi tarafından baskısı yapılmıştır.

2.İstintâcî ve İstikrâî Mantık: Elmalılı'nın bu eseri, tercüme kitabı olup “İngiliz müellifi Alexander Bain'e (ö.1903)” aittir. Eserin Fransızcaya yapılan tercüme kitabından Türkçeye çevirdiği bu kitabı Elmalılı, o dönemde Süleymaniye Medresesi'nde öğrencilerine ders notu olarak vermiştir.

3.Hz. Muhammed'in Dini İslâm: “Anglikan Kilisesi'nin” sorduğu sorulara Elmalılı'nın şeyhülislâmlık adına, o çatı altında verdiği cevaplardan oluşan bir risâledir. Yazdığı

¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 330,379.

¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 24.

tefsirin sonradan basılan baskılarının baş tarafına eklenip yayımlanmıştır (İstanbul 1979).

4.İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf: Elmalılı'nın o dönemde "Mülkiye Mektebi'nde" okutmak için hazırladığı bir tür ders kitabıdır (İstanbul 1330 r./1914).

5. Metâlib ve Mezâhib (İstanbul 1341): "Felsefe tarihçisi Fransız Paul Janet ve Gabriel Seailles tarafından yazılan *Histoire de la Philosophie* isimli eserin tercümesidir. Tahlîlî Târîh-i Felsefe başlığını da taşıyan esere yazdığı mukaddime ile tahlil ve tenkit ettiği, geniş dipnotlarıyla felsefî bakımdan büyük bir değere sahip olan bir eserdir.²⁰"

²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", XI, s. 62.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Ba's Kavramı

Ba's lafzı, “be-a-se” fiilinden türemiştir.²¹ Araplar, “devenin bağlandığı yerden çözümlenip yerinden kaldırılması, çevreye salıverilmesi veya diz çökmüş vaziyetteyken ürkütülmesi/dürtülmesi durumunu anlatmak için aynı şekilde bu fiili kullanmışlardır.”²² Arap toplumunda “ba's” kelimesinin bu şekilde çeşitli anlamlarda kullanıldığını görüyoruz.

Lügatte kalkmak, uykudan kalkmak, harekete geçirmek, canlandırmak, göndermek ve dirilmek anlamlarına gelir.²³ Terim olarak ise, “öldükten sonra dirilmek, Yüce Allah'ın ölüleri tekrar diriltmesi” manasındadır.²⁴

Ba's kavramının öldükten sonra tekrar dirilmeyi (ba'sü ba'de'l-mevt), ahiret hayatını başlatmak üzere ölülerin diriltmesini ifade ettiğini görüyoruz.²⁵ Ölümden sonra diriliş bütün ilahi dinlerde olduğu gibi İslâm'da da imanın temel esaslarından biridir.

Ba's inancı çeşitli nüanslarla beraber İslamiyet'ten önce eski “İran, Mısır, Hint ve Çin” inanışlarında bulunduğu gibi Yahudilik ve Hristiyanlık'ta da vardı. Kur'an'da ifade edildiği üzere cahiliye devrindeki Arapların bir kısmı yeniden dirilmeye inanırken bir kısmı da inkâr etmeyi tercih etmiştir. Kıyametin zorunlu bir parçası olan Ba's

²¹ Ba's, bease-yeBa'su-ba'sen/ بعث - يبعثُ şeklinde üçüncü babdan gelmektedir. Fiil, herhangi bir kalıba girmeksizin mücerred haldeyken de müteaddi olabilmektedir. Bunun yanında tefil, infial ve iftial bablarında da kullanılmıştır. el-Ferâhidî, Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samirî, y.y. trs. II.,112; el-Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed, *Tehzibu'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l- Mısriyye, Mısır, trs., II., 201; Sâhib, İsmail bin Abbâd (ö. 385/995)

²² Ferâhidî, II,112; Ezherî, II, 201; Sâhib, II, 13; Cevherî, I, 273; İbn Fâris, Ebu Hüseyin Ahmed, Mücmelü'l-Lügaviyye, thk. Zahir Abdulmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986, (Mücmel), I, 129; İbn Sîde, Muhkem, II, 97; İbn Manzûr, IV, 307; Firuzâbâdî, Kâmus, I, 161; Zebîdî, V, 168; Bostânî, I, 117; Asım Efendi, I, 338.

²³ İbn Manzûr, *Lisanu'l- Arab*, 1/438.

²⁴ Teftazânî, *Şerhu'l Akaid*, 254.

²⁵ Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, “Ba's”, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDV Yayınları, 2017, s. 42.

Kur'an, sünnet ve icma ile sabit olup İslam dinindeki iman esaslarından biri olarak kabul edilir. İnkâr edilmesi halinde küfre girilmesi kaçınılmazdır.²⁶

“Gözlerimizi kâinata yönelttiğimizde yemyeşil ağaçların ve bitkilerin kışın kuruyup bahar döneminde yeniden canlanarak kendilerine gelmeleri, aklî açıdan öldükten sonra dirilmenin ve eski hâllere dönüşün olmasını mümkün kılmaktadır. Bütün bu örnekler, aslında hayattan ölüme ölümden de hayata geçişlerin olduğunu gösterip ahirette yeniden dirilmeye birer delil olarak sunulabilir. Ayrıca insan aklının çok ötesinde olan ahiret hayatı ile ilgili Allah'ın Kur'an'da verdiği çarpıcı örnekler, konuyu insan idrakine yaklaştırmaktadır. Günlük hayatta herkesçe görülen ve şahit olunan biyolojik serüven, insan için öldükten sonra yeniden dirilmeye benzetilmiştir.”²⁷

Kur'ân'da “kıyamet gününün bir gün mutlaka geleceği, kabirlerin muhakkak açılacağı,²⁸ yeryüzünün, içindeki ağırlığı dışarıya atacağı²⁹ ve Allah'ın insanları yerden ot bitirir gibi tekrar yaratacağı,³⁰ haber verilmiş, Cibril hadisinde de Ba's mevzu temel iman esasları arasında sayılmıştır. Ehli sünnete göre yeniden dirilme kesin naslarla sabit olup aklen de olması mümkündür. Ehli sünnetin iki kolu olan Mâtürîdî ve Eşârîliğe göre yeniden dirilme mevzusuna ileride ayrı bir başlıkta genişçe yer verileceği için şimdilik bu kadarını söylemekle yetiniyoruz.

Mu'tezile ise “mükâfat ve ceza” ilkesinden hareketle Allah'a vacip olduğunu düşündükleri için yeniden dirilmeyi kabul etmenin ötesinde aklen zorunlu olarak görmüşlerdir. Kerramiyye mezhebi de Mu'tezile ile aynı kanaattedir. Şia'nın ise bu konuda temel olarak Ehli sünnetle aynı çizgide olduğunu, aynı düşünceleri paylaştığını söyleyebiliriz.³¹

Kur'an'da, “Sûr'a ilk üflemenin ardından Allah'ın diledikleri haricinde bütün canlıların yok olacağı, ikinci sura üflenişte de artık Ba's hadisesinin gerçekleşeceği” bildirilmiştir. Ölmüş bütün canlıların yeniden canlanıp³² belirli bir hedefe koşuyormuşçasına³³ Rab'lerinin huzuruna çıkacakları³⁴ anlatılır. Kur'an'da dirilişin tüm

²⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba's”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, V, s.98.

²⁷ Murat Akın, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhiret İnancını Temellendirmesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran 2019, Cilt 21, Sayı:39, s. 106

²⁸ el-İnfîtâr 82/4

²⁹ Zilzâl 99/2

³⁰ Nûh 71/17-18

³¹ Yavuz, “Ba's”, V, s.98.

³² ez-Zümer 39/68

³³ el-Meâric 70/43

gerçekleri görme ve dünyadayken yaptıklarının karşılığını alma hikmetine bağlı olduğu görülmektedir.³⁵

“Yevmü'l-ba's”³⁶ ve “yevmü'l-hurûc”³⁷ adı da verilen o günde insanların arasındaki kan bağıının hiçbir şekilde fayda vermeyeceği, herkesin o gün kendi derdine düşeceği, kişinin anne-babasından, kardeşinden, sevdiklerinden kaçınacağı³⁸ kimsenin birbirine hiçbir soru sormayacağı,³⁹ herkesin yalnız başına muhatap alınıp hesaba çekileceği, bazı yüzlerin ak bazı yüzlerin günahlardan dolayı kara olacağı⁴⁰ şeklinde ahiretle ilgili bazı bilgiler Kur'ân' da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

“Ba's” ile ilgili ayetler genel manada “yeniden dirilişin cismani olacağını” haber vermektedir. Ölüp toprakla bir olduktan sonra yeniden kemiklerin birleşip dirileceklerini zihinlerine sığdıramayan inkarcılara, “Biz toprağın onlardan neler yiyip tükettiğini de neyi geride bıraktıklarını da çok iyi biliriz, bizim katımızda her şeyi koruyan, muhafaza eden bir kitap vardır.”⁴¹ şeklinde karşılık verilmiş; toprakta çürüyen kemikleri göstererek, “Bunları kim diriltebilir?” diye soranlara, “Onları ilk defa kim yarattıysa O, diriltecektir”⁴² buyrulurken kemiklerin tekrar diriltilip birleştirilmesi “Ba'sin kapsamında gösterilerek, bu yeniden dirilişin ise cismani olacağı” vurgulanmıştır. Bunun yanında cennete ve cehenneme gideceklere verilecek mükâfat veya cezalar, ayet ve hadislerde yer alan betimlemeler “ahiret hayatının cismani olacağını, ruh ve beden birleştirilerek devam edileceğini” gösterir. Bu kadar açık ve seçik bir şekilde kesin naslarla ve delillerle ba'sin cismani olacağı belirtilirken, ısrarla Ba'sin sadece ruhani olacağını iddia etmek akla mantığa aykırı bir tutumdur. Bu nedenle Gazzâlî, bu türden te'viller yapanları inkâr edenlerle eş değer tutmuş ve tekfir etmiştir.⁴³

Ehl-i sünnet, Şîa, Mu'tezile gibi ana mezhepler “yeniden dirilişin cismanî olduğunu” kabul ederler. Ba'sin imkânsız olduğunu düşünenlere ise spermanın uygun ortamda gelişimini tamamlayıp güzel, güçlü, mükemmel, eşsiz bir varlık haline gelme

³⁴ Yâsîn 36/51

³⁵ en-Nahl 16/38-39; et-Tegâbün 64/7

³⁶ er-Rûm 30/56

³⁷ Kâf 50/42

³⁸ Abese 80/34-36

³⁹ el-Mü'minûn 23/101

⁴⁰ Âl-i İmrân 3/106

⁴¹ Kâf 50/4

⁴² Yâsîn 36/78-79

⁴³ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1955, s. 84-90

sürecini hatırlatırlar. Benzer şekilde zayıf, kuru ve ölü olan toprağın, verilen suyla nasıl canlanıp yeşerdiğini, çeşitli rengarenk çiçeklerle bezendiğini⁴⁴ hatırlatarak yeniden dirilmenin mümkün ve Allah Teâlâ için aslında çok kolay olduğunu söylerler.

Kur'an insana şunu da hatırlatır ki her gün gerçekleşen uyku eylemi de bir çeşit ölüm olup tekrar uyanmak ise diriliş gibidir. Eğer insan buna ve kâinatın akıllara durgunluk verecek ölçüde mükemmel olan kozmik işleyişi üzerine düşünüp fikir yürütse zaten yeniden dirilmenin cismânîliğini kabul etmek güç olmaz. Bu şekilde Kur'an yeniden dirilişi aklî temellere dayandırmış, inkârcıların bu konuyla ilgili bir delillerinin olmadığına işaret etmiştir.⁴⁵

Ba's kavramını düşününce şüphesiz ilk akla gelen kavram neredeyse her zaman eş anlamlı kullanılan "Haşr ve Mahşer" kavramlarıdır. Bu noktada bu kavramları açıklamanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

1.2.Haşr ve Mahşer

Haşr sözlükte toplamak, bir araya getirmek, sevk etmek anlamlarına gelir. Yani "Allah Teâlâ'nın insanları hesaba çekmek üzere, ikinci dirilişten sonra bir araya toplaması ve toplanma yerine sevk etmesi" demektir.⁴⁶ Terim olarak, "kıyamet gününde yeniden diriltilecek (ba's) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını" ifade eder. Buna göre "haşir, kıyamet hâlleri arasında ba'stan sonra ikinci merhaleyi" oluşturur. İnsanların toplandıkları alana mahşer veya arasat denilir.⁴⁷

Kur'an-ı Kerim sûrun ikinci defa üfürülmesinden sonra bütün insanların yeniden yaratılacaklarını ve kendilerine yapılacak çağrıya uyarak bir araya toplanacaklarını bildirmektedir. Hz. Peygamber de âhret gününde insanların nasıl bir hal üzere yaratılacaklarını, nasıl bir yerde ve ne şekilde bir araya toplanacakları konusunda ashabına bilgiler vermiştir. Kur'an'ın ayrıntıya girmediği bazı durumlarda Hz. Peygamber Kur'an'ı beyan sadedinde ashabını bilgilendirmiştir.⁴⁸

⁴⁴ el-Hac 22/5

⁴⁵ el-Câsiye 45/24

⁴⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s.335

⁴⁷ Rağıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut ts.), 85, 125; İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arab*, nşr. Abdullâh Ali el-Kebîr vdğ., (Kahire: ts.), 97.

⁴⁸ Hamdi Gündoğar, Ed. Fadıl Ayğın, *Sistemâtik Kelâm*, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, II, 2021, s. 435.

İnsanların âhirette nasıl haşrolunacakları konusunda Hz. Peygamber bazı betimlemeler yaparak bilgi vermiştir. Sehl b. Sa'd'ın rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber haşrin yerini şöyle tanımlamıştır: “Kıyamet gününde insanlar bembeyaz, lekesiz ve herhangi bir işareti bulunmayan bir yerde hasredileceklerdir.”⁴⁹ İnsanların nasıl haşredildikleri ile ilgili bir hadisi Hz. Ayşe şöyle rivayet etmiştir: Ya Rasulullah! Kıyamet günü insanlar nasıl haşredilecekler? diye sordum. Resulullah (sav): “Yalın ayak ve çıplak olarak” buyurdu. Ben, kadınlarda mı? dedim. Resulullah (sav); kadınlar da diye cevap verdi. Peki efendim, hayâ etmezler mi? diye sordum. Bunun üzerine Resulullah (sav), “Ya Aişe! Haşır çok şiddetli olup insanların birbirlerine bakmaları hatırlarına bile gelmez.” buyurdu.⁵⁰

Haşır ile ilgili nihaî olarak “bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana birlemek, toplamak” diyebiliriz. Bu minval üzere haşır'in neşrin karşıtı olduğunu söyleyebiliriz.⁵¹ Çünkü “haşır toplanmayı, neşr ise yayılmayı” ifade eder. Her ne kadar eş anlamlı olarak kullanılsa da aslında “ba's öldükten sonra dirilmeyi ifade eden bir kavramken haşır öldükten ve dirildikten sonraki toplanmayı” ifade eder. Hal böyle iken haşır'e ba'sin devamıdır, diyebiliriz. Fakat bu kavramlar birbirine o kadar girişik kavramlar haline gelmiştir ki, birbirinin yerini almış durumdadır. Müellifimiz Elmalılı Hamdi Yazır'ın da Ba's ile Haşır'i birbirinin yerine kullanmakla birlikte tefsirinde ağırlıklı olarak Ba'si kullandığını söyleyebiliriz. Fakat birbirinin yerine kullanımında da bir beis görmüyoruz.

1.3.Acbü'z-zeneb

Acbü'z zeneb insanın ilk yaratılışında ve ölümden sonraki dirilişinde bedeni oluşturduğuna inanılan maddedir, özdür. Adını duymaya alışık olmadığımız “Acbü'z zeneb” her bir şeyin son kısmı, “kuyruk sokumu” anlamına gelen acb ile “kuyruk” anlamına gelen, aynı zamanda “bir şeyin sonu ve ucu” demek olan zeneb sözcüklerinden oluşan acbü'z-zenebin lügat anlamı “kuyruk sokumu” demektir.⁵² Bu

⁴⁹ Buhâri, Rikak, 44; Müslim, “Sıfatü'l-Münafikîn”, 28

⁵⁰ İbn Mace, Zühd, 33.

⁵¹ Süleyman Toprak, “Haşır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1989, 16: 416-417.

⁵² Yusuf Şevki Yavuz, “Acbü'z-Zeneb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1989, 1: 319.

parça hem ilk yaratılışımızda hem de öldükten sonraki ikinci yaratılışımızda bedenimizin özünü oluşturan bir nüvedir.

İnsan öldüğü vakit bedeni toprakta çürümeye başlar. Belirli bir zamandan sonra her bir uzuv dağılır ve gözlerin, aklın algılayamayacağı şekilde yok olur. Lakin Acbü'z zeneb dediğimiz bu öz, parça hiçbir zaman yok olmayacaktır. Vakti geldiğinde tıpkı çekirdeğin toprakta çimlenişi gibi çimlenip yeşerecek ve insan bedeni tekrar diriltilecektir.⁵³

“Biyolojinin çağımızda gelişen genetik kısmına ait incelemeler ile adı ister acbü'z zeneb olsun ister acb'z zeneb olsun insanın cesedinin varlığının kaynağını teşkil eden moleküllerin toprak veya başka bir yerde varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Günümüz tıp ilminde acbü'z-zeneb dediğimiz nokta ile ilgili herhangi bir bilginin olmadığını söyleyebiliriz. Lakin kuyruk sokumu bölgesinde bitkilerin tohumuna benzeyen noktacık halinde hücrelerin bulunabileceğini söylemek mümkündür.”⁵⁴

Acbü'z zeneb'in bilimde açıklanmaması, bununla ilgili herhangi bir verinin olmaması doğaldır. Nasıl ki Ba's mevzusunun bilim tarafından açıklanması şimdilik mümkün görünmemekteyse de Acbü'z zeneb'inde açıklanmaması doğal ve olasıdır. Bu inancımızla alakalı bir durumdur. Konuyla ilgili öldükten sonraki dirilişin betimlendiği hadislerde acbü'z zeneb'in dirilişin özü olarak kabul edildiğini görmekteyiz. “Sonra Allah semâdan bir (hayat) suyu indirir ve bu sayede ölümler, bitkinin yerden çıkışı gibi (kabirlerinden) çıkarlar. İnsan cesedi bütünüyle çürüyüp yok olur, ancak acbü'z-zeneb müstesnadır. İnsanlar bundan yaratılır” hadisi buna örnektir.⁵⁵ Bazı hadislerde ise bu özün “hem ilk yaratılışın hem de ikinci yaratılışın maddî özü” olduğu belirtilir: “Toprak insanoğlunun acb dışındaki bütün cesedini yiyip tüketir. İnsan acbden yaratılmıştır; tekrar ondan meydana getirilecektir”⁵⁶ hadisinde olduğu gibi.

Acbü'z zeneb ile ilgili doğruluğunda kuşku bulunmayan hadislerin ihtiva ettiği manaları kabul etmemek için herhangi bir delil öne sürmek mümkün değildir. Toprakta insan bedenine ait yok olmayan bir parçanın bulunması akla aykırı değildir. Bu konuda nihaî ve en doğru bilginin Allah'ta olduğunu belirtmekle beraber ileriki zamanlarda yapılacak araştırmalar bu konuya ışık tutabilir.

⁵³ Yavuz, “Acbü'z-Zeneb”, I: 319.

⁵⁴ Yavuz, “Acbü'z-Zeneb”, I: 320.

⁵⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 39/3, 78/1; Müslim, “Fiten”, 141; İbn Mâce, “Zühd”, 32

⁵⁶ el-Muvatta', “Cenâiz”, 48; Müsned, II, 322, 428; Müslim, “Fiten”, 142; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 20

2.Ahret Hayatı'nın Başlangıcı, Ölüm

Tarihin en eski çağlarından beri insanlar kendi kendilerine çeşitli sorular sormuşlardır. “Nereden geldik? Nereye gidiyoruz? Dünyaya gelişimizin amacı nedir? Bu hayattan sonra yaşayacağımız yeni bir hayat var mı? Eğer varsa bu nasıl bir hayattır? Bu ve benzeri çoğaltılabilecek onlarca soru insanların zihinlerini epey meşgul etmiştir. Bu sorulara cevap bulmak amacıyla aydınlar, bilim adamları ve filozoflar, sahip oldukları bilgi ve tecrübe nispetinde çözümler bulmaya çalışmışlardır. Konu itibariyle teorik ve metafizik düzleme ait olan bu ve benzeri mevzulara, kalıcı akli bir çözümün bulunması elbette kolay değildir. Bundan dolayı insanlık tarihinde, her dönemde bu sorulara verilen cevaplar oldukça farklı olmuştur.”⁵⁷

Ölüm, var olduğu tüm mekân ve zaman dilimlerinde insanı en çok etkileyen, üzen, çaresiz ve aciz bırakan bir olgudur. Dünyadayken yaşanılabilen en büyük acı olduğu konusunda fikir birliği olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden ölüm insanın en çok düşünüp kafa yorduğu, unutmak istesin ya da istemesin her fırsatta kendisini hatırlatan bir konudur. İnsanlar, çoğu zaman kendi yaşam şekillerini hatta hayat felsefelerini bu minval üzere temellendirirler.

İnsanın her zaman içinde sahip olduğu “ölümsüzlük arzusu”, onu daima ölümden sonrasını tahayyül etmeye, düşünmeye sevk etmiştir. Bu noktada insandaki bu arzu ölümden sonra öyle ya da böyle insanın varlığını devam ettirdiği inancı çoğunlukla kabul edilmiştir. Fakat bütün hayati fonksiyonlarını yitiren, toprağın altına konularak adeta parçalanıp bozulan, yok olan bir bedeninin canlanıp tekrar dirilmesi konusu insan aklını ciddi anlamda zorlayan bir konu olmuştur.⁵⁸ Bundan dolayı insan akli dönem dönem böyle bir şeyin olmadığı düşüncesine girmiş, ölümden sonra tekrar dirilişi reddetme yoluna gitmiştir. Fakat bu reddediş hiçbir zaman büyük ölçekli gruplarca değil genellikle bireysel veya küçük ölçekli gruplarca olmuştur. Dirilişi reddeden bu gruplar hiçbir zaman tam anlamıyla kabul görmemiştir. İnsandaki ölümsüzlük arzusu ve adalet duygusu galip gelmiş, ölümden sonra muhakkak bir hayatın olacağına dair inanç çoğunlukla popülerliğini korumuştur.

⁵⁷ Ahmet Erkol, “Seyfüddin Amidi'ye Göre Cismani Haşr”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:4, Diyarbakır, 2000, Cilt 2, s.181

⁵⁸ Mehmet Paçacı, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 70.

Kur'ân, ölümle ilgili ayetlerinde ölümün, insanın bütün varlıksal fonksiyonlarıyla birlikte dünya hayatını sona erdirdiğini vurgular. Diğer bir ifadeyle ölüm, nefis'in dünya hayatının son bulmasından ibarettir.⁵⁹ Her ne kadar ölüm bir son gibi görünse de bir kayboluş, yok oluş değildir. Hiçbir canlı yok olmak istemez ve herhangi bir şekilde var olmaya devam etmek için elinden gelen her şeyi yapar.

Canlı varlıklar içinde üstün bir yere konumlandırılan, eşref-i mahlukat dediğimiz insan için, varlığını devam ettirme arzusu vardır.⁶⁰ Bu konuda Kur'an bireysel kimliğin kaybolmayacağı şekilde devam edeceğini dile getirir. Bu çerçeveden bakacak olursak ölüm, “varlığımızın ilk oluşumu ile ikinci oluşumu arasında bir köprü görevi” görür. Öte yandan ölüm, kişinin/nefsin dünya hayatını noktalarken; sonradan geçiş yapacağı ahiret hayatını başlatarak dünyada noktaladığı varlığını ahirette yeniden elde etmesidir.⁶¹

Ölümün, diğer yönüyle ahiret hayatının temelde dayandığı gerekçe, “bir manada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesidir. Çünkü bu dünyada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesine birçok beşerî zaaf engel olabilmektedir. Bu dünyadan ahirete haksızlıkların ve zulümlerin yanlarına kâr kaldığı ve hak sahiplerinin haklarını alamadan gidenlerin varlığı bir gerçektir. İşte adalete engel olan zaafaların yok edildiği, tüm anlaşmazlıklar, haksızlıklar ve adaletsizliklerin giderildiği, mutlak adaletin gerçekleşeceği bir yerin olması aklî ve ahlakî bir gereklilik⁶²” olarak değerlendirilmektedir.

Ölüm tüm dinlerde, felsefede hayatın anlamı ve önemini anlaşılması, dile getirilmesi noktasında önemli bir konu olagelmıştır. Bununla ilgili hem iyimser hem de kötümser birçok görüş dile getirilmiştir. Bazıları ölümü insanın başına gelebilecek en

⁵⁹ el-Enbiyâ: 21/35; ez-Zümer: 39/42.

⁶⁰ Genel olarak insan için beş çeşit ölümsüzlük teorisinden bahsedilir: 1- İnsanın dünyada ebedi kalıp hiç ölmemesini içeren “maddi ölümsüzlük”, 2- Kişinin ölümünden sonra, neslinin çocukları tarafından sürdürülmesini içeren “biyolojik ölümsüzlük”, 3- İnsanın terakkisine katkıda bulunacak eserler bırakmak suretiyle unutulmamak manasındaki “sosyal ölümsüzlük”, 4- Ruhun, bedeninin canlılığını yitirmesinden sonra yaşamını sürdürmesi anlamındaki “ruhî ölümsüzlük”, 5- Başka bir âlemde, kişinin tekrar diriltilerek sonsuza dek yaşaması anlamında “ferdî-şahî ölümsüzlük”. Hayati Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, U.Ü.İ.F.D., Sayı: 3, 1991, ss. 163-164; Hidayet Aydar, “Ölümsüzlük Arzusu ve Uzun Süre Yaşamak Meselesi”, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 41, Sayı:1, 2005, s. 82.

⁶¹ İskender Şahin, *Kur'an'ı Kerim' de Diriliş (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, s. 146.

⁶² Ahiret inancının ahlakî açıdan temellendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 46; Ömer Aydın, *Kurân-ı Kerim'de İman-Ahlak İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 115; Selim Özarlan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 119-120.

kötü şey olarak değerlendirir. Dünyada kazanılan maddi manevi bütün kazançların elden gitmesi, hazin bir son olarak görür. Bundan dolayı mademki ölüm var, hiçbir şeyin bir anlamı kıymeti yok ilkesi hakimdir. Diğer bir kısım insanlara göre ise bu hayatın anlamı ancak ölümle kazanılabilir.⁶³

Kelâm disiplininin önem verdiği üç temel inanç esasından birisi olan ahiret konusu, ölüm denen olgunun devamı olup dinî inançlarla olduğu kadar felsefî düşünce ve bilimsel olarak nitelendirilen parapsikolojik (Ruh Bilimi) verilerle de bağlantılıdır. Bu yönlerinden dolayı ahiret konusu her zaman aktüel bir konu olup metafizik alanda ilgi çekici ve en çok tartışılan konulardan birisi olmaktadır. Bizim üzerinde duracağımız Ba's konusu da ahiret denilince ilk akla gelen kavram olup ahiret hayatının başlangıcı olarak kabul edilen yeniden dirilişi ifade eder.⁶⁴ Yeniden dirilme ve bununla ilgili temel kavramları açıkladık. Şimdi Ba'sin imkânı ve keyfiyetinden, bununla ilgili aykırı görüşlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

3.Ba'sin İmkânı ve Keyfiyeti

Kur'an'da insanın kesin bir şekilde yeniden diriltileceği açık bir şekilde belirtilmiştir. Canlıyken ölüp giden bir varlık olmasının yanında ister demire ister başka varlığa dönüşün yeniden dirilmesi kaçınılmazdır. Öldükten sonra diriliş yani Ba's kesindir ve muhakkak gerçekleştirilecektir. Bu Allah'ın bize verdiği bir vaat, sözdür.

Ehl-i Sünnet inancına göre, “tekrar diriliş hem bedenen hem ruhen olacaktır. Buna göre Allah Teâlâ, öldükten ve çürüdükten sonra dünyadaki insan bedenine ait aslı parçaları yeniden bir araya getirecek ve ruhu buna tekrar iade edecektir.”⁶⁵ Nitekim Kur'an'da bununla ilgili onlarca ayet bulunmakta olup çeşitli delillerle desteklenmiştir.

Kupkuru bir kemik yığınıyken ve bir avuç toprak hâline geldikten sonra bir daha yeni bir yaratılışla tekrar diriltileceğimizi ister taş veya demir olalım ister aklımızın almayacağı bir madde olalım yine de Allah Teâlâ bizleri yoktan yaratacak. Bununla ilgili İsrâ suresinin 49-52. ayetlerinde de gördüğümüz üzere Allah'ın bizleri huzuruna

⁶³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987, 184

⁶⁴ Ramazan Biçer, *Said Nursi ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın Ahiret Anlayışı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, Ekim 2010, s.1

⁶⁵ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2014, s.331

çağırıldığı gün, O'na hamd ederek hemen emrine uyacağız ve dünyada pek az bir süre kaldığımızı sanacağız.

Kur'an'da "Ba's" ile ilgili ayetler "yeniden dirilişin cismanî olacağını" göstermektedir. Nitekim öldükten sonra toprağa karışıp tekrar dirileceklerini akıllarına kabul ettiremeyen inkarcılara, "Biz toprağın onlardan yiyip tükettiklerini de, geride bıraktıklarını da çok iyi biliriz, katımızda her şeyi koruyan bir kitap vardır"⁶⁶ şeklinde karşılık verilmiş; çürüyen kemik yığınlarını göstererek, "Bunları kim tekrar diriltebilir?" diyenlere, "Onları ilk defa yaratan kimse, o diriltecektir"⁶⁷ buyurulmak suretiyle "kemiklerin dirilmesi ba'sin kapsamında gösterilmiş, böylece yeniden dirilişin cismanî olacağı" vurgulanmıştır.⁶⁸

Ayet ve hadislerde cennet ve cehenneme, cennet ehline ve onlara verilecek nimetlere, cehennem halkına ve onlara uygulanacak azaba dair yer alan betimlemeler ahiret hayatının cismanî olacağını, yani ruh ile beden birleşmesiyle devam edeceğini kesin bir şekilde göstermektedir. Bu denli açık ve kesin olan naslara rağmen yeniden dirilişin sadece ruhani olacağını iddia etmek akla aykırıdır.

Hint alt kıtasının Hanefî ekollerinden Diyûbendi ekolünün önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Tehânevî ise Ba's konusunda beş farklı görüş belirtmiştir:

- 1- "Sadece bedenini dirilişini kabul edenler", nefsi natıkayı kabul etmeyen çoğu kelamcı bu görüştedir.
- 2- "Yalnızca ruhun yeniden yaratılacağını kabul edenler" ki ilahiyatçı olan filozoflar bu görüştedirler.
- 3- "Hem bedenini hem de ruhun birlikte dirilmesi." Çoğu alim bu görüştedir.
- 4- "Hem ruhun hem de bedenini dirilişini kabul etmeyenler" ki bunlar Tabiatçı olan filozoflardır.
- 5- "Bu konuda hiçbir görüş beyan etmeyenler."⁶⁹

⁶⁶ Kâf 50/4

⁶⁷ Yâsîn 36/78-79

⁶⁸ Yavuz, "Ba's", V, s. 99.

⁶⁹ Tehânevî, *Keşşafu Istilahat'il Fünûn*, İstanbul, 1984, I, 293; Alaaddin Ali Tusi, *Tehafütü'l-Felasife* (Kitabu'z-Zuhr), çev. Recep Duran, 1990, 236; Tusi aynı yerde cismani meadın üç anlamda kullanıldığını söylemektedir: 1- Önceki beden bütünüyle yok olmasından sonra varlığa dönmesidir. 2- Yokluktan sonra ilk beden benzerinin varlığa dönmesidir. 3- İlk beden parçalarının ayrıldıktan sonra tekrar bir araya gelmesidir.

Fahredden Razi'ye göre; Rum Suresi 27. ayetinin tefsirinde, yeniden dirilmenin nasıl olacağı şöyle sunulmaktadır. Bu suredeki: "O, mahlukatı ilk önce yaratıp sonra onları diriltecek olandır. Bu iş ona pek kolaydır."⁷⁰ ifadesi yeniden dirilmenin bir defada, defaten ve hiçbir safha olmaksızın birdenbire olması anlamına geldiği savunulmaktadır. Zira başlangıçta önce parçalar yaratılmıştır ki bu safhalardan bahisle başka ayetlerde de anlatıldığı gibi insan, önce alaka (rahme tutulmuş bir döl), sonra bir çiğnem et, sonra et, sonra kemik, sonra da bunların terkibi ile tam bir insan olur. Razi'ye göre ayette yeniden diriltmenin daha kolay olacağının ifade edilmesi ilk yaratılıştaki bu safhaların olmayacağına bir delildir. Buna göre insan; Allah'ın "ol" emrine uyup yeniden diriltilecek ve boyu posu yerinde, bütün parçalarıyla tastamam bir insan olarak mezarından doğrulacaktır.⁷¹

Fecr suresinin 27-30. ayetleri sadece ruhun Allah'a döneceğini anlatmaktadır. Fakat Kur'an'da umumi kıyamet anlatılıp baharın, ağaçların, maddi şeylerin misal verilmesinde ise; cesetlerin ba's ve neşir olacağı dile getirilmektedir. İslam felsefecileri tarafından, ba'sin sadece ruhlara mahsus olduğu şeklindeki bir görüş savunulsa dahi, ulemanın büyük çoğunluğu ruh ve cesedin beraberce ba's olacağına kâildir. Ölümden sonra yeniden dirilmenin; Kur'an'ın haber verdiği biçimde, ruhla birlikte bedeninde dirileceği anlaşılmaktadır.

4. İslam Filozoflarına Göre Ba's

İnsanlık üzerinde büyük bir etkisi olan, en çok kafa yorduran konuların başında hiç şüphesiz ölüm ve ölümden sonrası gelmektedir. Her an uzak yakın müşahede ettikleri ölüm olayı ve ölümün hakikati konusu insanların her zaman gündeminde olmuştur. Bu arada dünya hayatı sonlandıktan sonra insanın sahip olduğu "ruh ve ruhun mahiyeti", filozofları en çok düşündüren başlıca konudur. Nitekim bu konuda sayısız eser yazılmıştır. Fakat insan aklının, iradesinin dışında kalan bu tür soyut konularla ilgili her bir fikir, soyut bir iddiadan, kişisel bir yorumdan öteye geçememiştir. Yalnızca akıl ile vahiy esas alınarak ortaya konulan verilerin haricinde öne sürülen tüm görüşler,

⁷⁰ er-Rum, 30/27.

⁷¹ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları:18/104-105

bir sonraki dönemde gelen bilim adamı ve filozoflar tarafından çeşitli şekillerde ele alınarak değerlendirilmiştir.⁷²

Felsefe ve kelam akımları arasında meâd yani dönüş, kıyamet günü insanların yeniden dirilişi mevzusunda meydana gelen ayrılıkların temel eksenini yeniden dirilmenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği veya ispatı değildir. Asıl ihtilaf ve tartışma, yeniden dirilişin ne şekilde olacağı ile ilgilidir. “O halde, yeniden diriliş, ruhla mı, cisimle mi yoksa her ikisiyle birlikte mi gerçekleşecektir?” Esas söz konusu olan, üzerinde durulan soru budur.⁷³

Felsefenin İslam dünyasına girişiyle, başta İbn Sînâ (ö.428/1037) olmak üzere Gazzâlî (ö.505/1111)' den sonra, felsefi bahisler adı altında tartışılan “ölümden sonra hayat ve yeniden dirilişin bedenle mi yoksa ruhla mı olacağı meselesi”, kelam kitapları içinde önemli bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra "mead" konusu "sem'iyyat" bölümü kategorisinde kelâmcılar tarafından önem kazanmış ve değerlendirilmeye başlanmıştır.

Gazzâlî'den sonra kelama giren felsefe, “Fahredden er-Razî” (ö.606) tarafından sistematik olarak dizayn edilmiş ve bir başka İslam filozofu ve aynı zamanda kelamcı olan Seyfeddin Âmidî (ö.631/1233) tarafından geliştirilmiştir.⁷⁴

Filozoflar, ruhun bedenden önce varlığı, beden öldükten sonra da ruhun ebedi kalacağı, bedenlerin tekrar dirilmeyeceği, mükafat ve cezaların sadece ruhani olacağı konusunda birleştikleri halde bunların keyfiyetleri konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Konuyla ilgili farklı izah ve yorumlar yaparak düşüncelerini aklileştirmeye çalışmışlardır.⁷⁵

İlk İslam filozofu olarak bilinen, felsefenin İslam kültürüne dahil olmasını sağlayan Kindî (ö.252/866), “Helenistik mirası İslam kültürüyle kaynaştırarak yeni bir felsefenin temellerini atmış, bu uzlaşma uzun bir süre söz konusu felsefenin ana özelliğini oluşturmuştur.”⁷⁶ Kindî' ye göre “Ruh basit bir varlıktır. Onun cevheri tıpkı ışığın güneşten fışkırması gibi yaratıcıdan zorunlu olarak çıkan manevi ve ilahi bir cevher olup bedenden ayrı ve farklıdır. Ruh bedenden ayrılacağı vakit alemdeki her

⁷² Ahmet Erkol, *Seyfüddin Amidi'ye Göre Cismani Haşr*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:4, 2000, Cilt 2, s.182

⁷³ Luay Hatem Yağoob, *Hocazâde'de Haşrın Mahiyeti*, 2017, s. 8

⁷⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s.187

⁷⁵ Erkol, *Seyfüddin Amidi'ye Göre Cismani Haşr*, s.185

⁷⁶ Ahmed Fuad el-Ahvani, *Kindî*, (Hazırlayan: M. M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi) II, s. 35-39

şeyin bilgisini kazanır ve tabiat-üstünü görme hüviyetine sahip olur. Bedenden ayrıldıktan sonra yaratanın alemine gider, onun nuruna döner ve O'nu görür.”⁷⁷

İslam'ın altın çağında yaşamış olup Muallim-i Sani olarak bilinen İslam filozofu Fârâbî' nin ruh ve meâdla ilgili düşüncelerinde bazı karşıtlıklardan bahsedilmektedir. Fakat onun ahirete, ölümden sonraki hayata inandığı ve yeniden dirilişin cismani değil de kesin bir şekilde ruhani olacağı yönündeki kanaatlerin çok daha sağlam olduğu belirtilmektedir.⁷⁸

Fârâbî' ye göre, Kur'an'da ahiret, cennet, cehennem vb. konularla ilgili zikredilen ayetler zahirleri ile ele alınmamalıdır. Çünkü ona göre bütün bunlar birer sembolden ibarettir. Kur'an'da ahiret ile ilgili, cennet-cehennem, ceza ve mükafatlar hakkında çeşitli kıssalar yer alır. Hiçbir Müslüman bunları inkâr edemez. Ancak, Fârâbî ebediyeti, sonsuz mutluluğu ve ahirette çekilecek azabı tamamıyla kabul etmekle birlikte, o bunları bedenle herhangi bir ilişkisi olmayan bağımsız, ruhani meselelere indirger. Çünkü Fârâbî'ye göre, “zevk ve acı duyan, mutlu veya mutsuz olan bedenin kendisi değil ruhtur.” Bir diğer İslam filozofu İbn-i Sina'nın bu konudaki düşüncelerini bilmek genel manada filozofların yeniden dirilmeye ilişkin görüşlerini bilip anlamak açısından önemlidir. İbn Sînâ nefislerin ortaya çıkışını ve yaratılışını, bedenlerin nefisleri kabullenmeye hazır oldukları zaman verildiğini söylemektedir.⁷⁹ Ona göre, “Ruh bedenden bağımsız bir varlıktır.⁸⁰ Ruhun, bedenin ölümünden sonra ölmediğini ve asla yok olmadığını söylemektedir. Ruh, sonucun sebebe bağlılığı gibi bir bağlılıkla cesede bağlı değildir. Bunun için nefis yani ruh asla yok olmaz.”⁸¹

İbn Sînâ, “Dinin haşır ve ba's hakkındaki mecazi anlatımını, hakikatin doğrudan anlatımı olarak görmek yerine, dinin asıl amacına vurgu yapar. Ona göre yapılması gereken iş, dinin mead anlayışının değerini ortaya koymaktır. Dinin en önemli amacı, insanı iyi amellere yöneltmektir. Böylece insanın hem kendisine hem de hem cinslerine iyilik yapması sağlanır. Din sevapla elde edilecek mutluluğu mükemmel olan ilahî şekliyle değil, aksine halkın anladığı ve hoşlandığı gibi hissî lezzet ve rahatlık şeklinde tasvir eder. Kur'an bu bedensel hazlar yanında ruhanî ve aklî hazlardan da bahsetmektedir. Mu'tezile karşı çıksa da mümin kulların Allah'ı görme zevkine yani

⁷⁷ Ahvani, *Kindî*, II, s. 46

⁷⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *İslam'da Felsefe Akımları*, Haz., N. Ahmet Özalp, İst. 1995, s. 86

⁷⁹ Hüseyin Atay, “Nefs”, *A.Ü.İ.F.D.* XXXII, 25

⁸⁰ Fazlurrahman, *İbn Sînâ*, M.M.Şerif, a.g.e, II, s.106

⁸¹ Hayrani Altıntaş, *İbn Sînâ Metafiziği*, Ankara, 1985, s. 139

ru'yetullaha nail olması buna örnektir. Eğer hakiki sevap ve azap avamın anlayışından uzak biçimde tasvir edilmiş olsaydı onlar bunu önemsemez, akıbetinden korkmaz ve bedenlerin dirilmesi söz konusu olmadıkça sevap ve azaba aldırış etmezlerdi. Öyleyse dinî siyaset açısından diriliş, mükâfat ve azabı böyle anlatmak gerekir. İbn Sînâ, bedenli dirilişi savundukları halde yeme, içme ve evlenmenin olmayacağını kabul eden Hıristiyan görüşünü ise en zayıf görüş olarak değerlendirir. Zira ödül ve cezanın ruhanî olması halinde bedenle dirilmeyi savunmanın hiçbir anlamı yoktur.”⁸²

Ruhun ölümsüzlüğü mevzusunda en ciddi ve etkili şekilde duran filozofların başında Fârâbî özellikle de İbn Sînâ gelir. İslam filozoflarının büyük bir kısmı, kelamcılarının genelinden farklı olarak, “ruhun bedenden bağımsız, kendi başına bir cevher olduğuna” inanmışlardır. Örneğin Kindî'ye göre ruh özünü yaratıcıdan alan, basit, mükemmel ve yüce olup ölümsüzdür. Onun bu dünyadaki varlığı geçicidir, onun için bu dünya sadece bir köprüdür.⁸³

Filozoflara göre beden öldükten sonra ruhlar hiçbir şekilde yok olmayacaktır.⁸⁴ Ruhun yok olamayacağı konusunda şu tezi ileri sürmüşlerdir: “Eğer ruhların yok olmaları söz konusu olsaydı, yokluğun imkân dahilinde olması, şüphesiz yokluktan önce olacaktı. Bu durum için bir mahal gereklidir ve bu yokluk anında bulunabilmelidir. Çünkü kabul edilecek nesne bulunduğu zaman, onu alacak nesnenin var olması gerekir. Bir nesne yokken baki sayılamaz. Eğer ruhun yok olması mümkün ve doğru olsaydı, madde ve suretten birleşik olurdu.⁸⁵ Oysa ruh bileşik değil Ba'sittir.”⁸⁶

İslam meşşai filozoflarının bedenle birlikte diriliş konusundaki olumsuz yaklaşımları ma'dumun aynıyla iadesini imkânsız görmelerinden kaynaklanmaktadır.⁸⁷ Onlara göre çürüyüp yok olan beden ahirette tekrar aynıyla yaratılması imkânsızdır. Allah'ın yeni bir beden yaratıp ruhla birleştirmeye muktedir olduğu kesindir. Fakat bu kez de aynı ruhların farklı bedenlerle birleşmesi bizim için batıl bir inanç olan tenasühü gerektirir. O halde “Ba's ve kıyamet sadece ruhlar için söz konusu olup ayet ve hadislerde anlatılan cismani betimlemeler ise insana ahiret ile ilgili gerçekleri daha

⁸² İbn Sînâ, “*el-Adhaviyye fi'l-Meâd*”, *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, haz. Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2013, s. 17-18

⁸³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, s.198

⁸⁴ Fahrüddin Er-Razî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, s. 234; Seyfiiddin Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, tahk. Mahmud Abdullatif, Kahire, 1971, s. 285

⁸⁵ Fahrüddin Er-Razî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, s. 235

⁸⁶ Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, s. 285

⁸⁷ Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, s. 287

kolay anlatıp iyiliğe teşvik etmek ve kötülükten men etmek için başvurulan sembollerden ibarettir.”⁸⁸

Filozoflara göre “beden için ölümden sonra hayat, bedenî haz, bedenî acı gerçekte yoktur. Peygamberlerin ve alimlerin bu manadaki sözleri ise salt akli konuları idrak etmekte zorlanan avama bunları daha anlaşılır kılmak, kötü davranışlardan men edip yüz çevirtmek suretiyle onları en büyük mutluluğa ulaştırmak ve bunu layıkıyla idrak ettirmek için bu konuları duyuşal şeylerle betimleyip temsil etmektir. Bu mutluluk da ruhani hazdır. Eğer erdemlerle donanıp rezilliklerden kaçınırlarsa büyük saadete ulaşmaya ve bu saadeti hakkıyla idrak etmeye hazır hale gelirler. Bu saadet de ezeli-ebedi olan ruhanilerdir. Bunun tersiyle hemhal olup sıfatlanırlarsa büyük mutsuzluklara (şekâvete) hazırlanmış olurlar. Buradaki mutsuzluk da bu nimetlerden, hazlardan mahrum kalmak ve bu mahrumiyetten ötürü ya devamlı olarak ya da çeşitli zamanlarda acı, sıkıntı duymaktır. Eğer bunlardan biriyle sıfatlanmazlarsa onlar için öldükten sonra ne acı ve ne de haz duyma vardır. Filozoflara göre ruhani hazlar cismani hazlardan daha kuvvetlidir.”⁸⁹

Cismani haşri reddeden filozoflara katı eleştirilerde bulunan Gazzâlî'nin düşüncelerinden bahsetmek yerinde olacaktır. “Fahredden er-Râzî'nin” de belirttiği gibi kelimciler içinde ilk kez Gazzâlî, tıpkı İbn Sînâ gibi “ruhun manevî bir cevher olduğunu” dile getirmiştir. Ayrıca insanın “biri maddî beden ve diğeri manevî nefis olmak üzere iki unsurun birleşiminden oluştuğunu” kabul etmiştir.⁹⁰

Ruhun mahiyetine ilişkin kelimciler arasında ortaya çıkan bu tür bir yaklaşımın “cismanî haşr” anlayışı bağlamında bir değişikliğe yol açmadığının en açık ve belirgin kanıtı, bizzat bu değişikliğin öncüsü olan Gazzâlî'nin “*Tehâfütü'l felâsife*” adlı eserinde açıkça görülebilir. Burada Gazzâlî, “sonsuz kudretiyle Tanrı'nın insana verdiği ilk bedeni aynıyla iade etmesini mümkün görmekte birlikte bu bedenin özünden veya başka bir özden yeniden yaratabileceğini, o da olmazsa tümüyle yepyeni bir beden yaratabileceğini söyleyerek cismanî haşr anlayışından hiçbir şekilde ödün

⁸⁸ Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, s. 292; Yavuz, “Ba's”, V, s. 99

⁸⁹ Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, s. 288-292; Alaaddin Ali Tusi, a.g.e, s. 241

⁹⁰ Fahreddin er-Râzî, *Muhassalü efkâri'l-mütekaddimsîn ve 'l-müte'ahhirîn mine'l-'ulemâ' ve 'l-hukemâ ve 'lmütekellimîn*, Tâhâ Abdurra'uf Sa'd; Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, (Kahire trsz.), s. 224; *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 230.

vermemektedir.”⁹¹ Fahreddin Râzî’nin de Gazzâlî’nin yürüdüğü bu yoldan yürümek suretiyle cismanî haşr anlayışını savunduğu anlatılmaktadır. Ayrıca Gazzâlî, akli olan lezzetlerin cismani olan lezzetlerden daha şerefli ve yüce olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: “Bu konuların çoğu şeriata karşı değildir. Biz, ahirette aklımızın tahayyül edemeyeceği kadar yüce ve büyük lezzetler olduğunu inkâr etmiyoruz. Bedenden ayrıldıktan sonra nefsin bekasını (kalıcılığını) inkâr etmiyoruz. Ancak bu durumu, yani meâddan bahsedilen konuları şeriat yoluyla bildik ve öğrendik. Biz filozoflara sadece sözü edilen mevzuyu salt akılla bildiklerini iddia etmeleri üzerine karşı çıktık.”⁹²

Gazzâlî, filozofları küfre girmekle itham etmiş, adeta onları tekfir etmiştir.⁹³ Bilebildiğimiz kadarıyla Gazzâlî’den farklı olarak Râzî, filozofları doğrudan doğruya küfürle itham etmemektedir. Bu meselede o; cismanî haşri inkâr etmek ile Kur’ân’ın hak bir kitap olduğuna inanmak gibi iki meseleyi uzlaştırmanın oldukça güç ve hatta imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Bu fikirlerden yola çıkarak Râzî, haşr meselesine ilişkin yaptığı sınıflandırmada filozoflar ile kelamcılar daima farklı kategoride değerlendirmiş, bazı sınıflandırmalarında da filozofları İslâm dairesinin dışında bırakmıştır.⁹⁵

Gazzâlî’ye paralel olarak Hocasâde (ö. 893/1488) de filozoflara karşı çıkar. Onların cismani/maddi haşri ve ahiret hayatındaki lezzet ve elemelerin varlığını inkâr etmeleri, Hocasâde’yi rahatsız eder. O’na göre “Allah’ın kitabında ve Hz. Peygamber’in sözlerinin birçok yerinde tevili ve zahiri manasından başka yere çekilmesi mümkün olmayacak şekilde maddi elem ve lezzetlere delalet eden ifadeler vardır.”⁹⁶

Hocasâde meâd meselesinde ruh ve beden ile haşrin gerçekleşeceğini savunmaktadır. Kur’an ve hadislerde genel hatlarıyla “cismani haşri” destekleyen, dirilişin beden ve ruhla birlikte olacağını bildiren deliller vardır ki bu, Hocasâde, Gazzâlî ve cumhurun görüşüdür. Onların filozoflara karşı çıkışları, dirilişin ruhani olarak gerçekleşmesi ve ruhun aldığı lezzetin bedeninkinden daha büyük olmasından

⁹¹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, s. 295-296

⁹² Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, (Dirase ve Ta’lik: Adil Abdulmunim Ebu AbBa’s), Dar’ut Telaih, Kahire, 2011, s. 163. Daha fazla bilgi için, Bkz: Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 78

⁹³ İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, Takdim ve Ta’lik, Muhammed el-Aribi, Beyrut, 1993, 329

⁹⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Erbâin fi usûli'd-dîn*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyâti'-Ezheriyye, (Kahire trsz.), II/55.

⁹⁵ Fahreddin Râzî, *el-Erbâin*, II/55; Râzî, Muhassal, s. 223

⁹⁶ Luay Hatem Yaçoob, *Hocasâde'nin Kitâbü't-Tehâfüt Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2017, 268.

değil, filozofların dirilmeyi sadece ruha has kılıp beden için kabul etmeyen görüşlerini eleştirmeleri ve onlara bu noktada karşı çıkmalarındandır. Hocaşâde, Gazzâlî gibi filozofları tekfir etmemiş, ağır eleştirilerde bulunmamış, doğru bulduğu görüşleri delilleri ile birlikte zikrederek onların hatalı olduğu yerleri anlatmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de olması gereken bir üslup kullandığını söyleyebiliriz.⁹⁷

5. Ehl-i Sünnet'e Göre Ba's

İslam inancına göre kabir hayatı ve kıyamet gününde olacaklar haricinde ahiret hayatının öbür safhalarını, insanların mezarlarından yeniden dirilerek Allah'ın huzurunda toplanıp hesaba çekilmeleri oluşturmaktadır. İslam alimleri, ahirette hesabın nasıl başlayıp nasıl verileceği meselesini genellikle "ba's, haşr, mahşer, amel defterlerinin dağıtılması, mizan, sırat köprüsü" gibi konular ekseninde ele almışlardır. Ayrıca konunun önemini; "Ölenlerin yeniden diriltilmeleri, haşır, mahşer, hesap, sırat, mizan, A'râf'a dair naslarda geçen her şey gerçektir ve hiçbir zaman şüphe uyandırmayacak derecede doğrudur." ifadeleriyle dile getirmişlerdir.⁹⁸

Takva sahibi olan Müslümanlar, yani Allah'ın emirlerine, isteklerine, hoşnut olduğu şeylere sınıksız sarılıp yasaklarından dikkatle, özenle kaçınan gerçek müminler, ahirete gönülden, ihlasla iman edip şüpheden uzak, kesin ve samimi bir iman ile inanmakla övünürler. Tevbe suresinin "...Onlar ki, Allah'a ve Ahiret gününe inanırlar."⁹⁹ diye devam eden ayeti buna delildir. Her Müslümanın namaz kılarken günde 40 kez okuduğu Fatıha suresinde Allah Teala için "Din Gününün Maliki (Sahibi)" denir. İnsana yaptığı her işin sorumluluğu, karşılığı, yani cezası ya da mükâfatı mutlaka verilir. Çünkü insan iyi olduğunu düşündüğü davranışının iyi, kötü olduğunu düşündüğü davranışının kötü olduğuna ne kadar çok inanırsa ve emin olursa, o ölçüde davranışını büsbütün devam ettirir ya da o davranıştan kaçınır. İşte bu durum ölümden sonra dirilme, ahiret konusunda ciddi bir bilinç, mesuliyet oluşturur. Ahiret hayatına iman bütün dinlerde çok mühim bir konu olup kabul görmüştür. Allah'a gönülden inanan, onu çok seven kimse, onun çok sevgili peygamberlerine, kitaplarına, kaza ve kader

⁹⁷ Luay Hatem Yaçoob, *Hocaşâde'de Haşırın Mahiyeti*, 2017, s. 17

⁹⁸ Recep Önal, "İmam Birgivi'nin Bilgi ve İnanç Paradigması", Bursa: Emin Yayınları, 2019, s. 313.

⁹⁹ et-Tevbe, 9/41.

gününe de inanır. Fakat ahiret gününe, yeniden dirilip hesap vereceğimiz güne, haşrolacağımıza olan iman daha büyük ve ciddi bir teslimiyet ister.

Kur'an'ı Kerim'de "İnsan başıboş olarak bırakılacağını mı sanıyor?"¹⁰⁰ veya "Biz sizi boş yere abes bir şekilde mi yarattık?"¹⁰¹ "Bizim tarafımıza dönmeyeceğinizi mi sandınız?" gibi ifadelerle bir hesaplaşma gününün varlığına işaret edilmiştir. İnsanlar yaptıkları iyilik veya kötülüklerin karşılığını bu dünyada az çok görebilirler. Fakat burası tam manasıyla karşılığını görecekları yer değildir. Bu durumda böylesine büyük bir hesabın görülebileceği yeni bir aleme, yeni bir hayata ihtiyaç vardır. Bunun için de yeniden dirilme yani ba's kaçınılmazdır.

Eğer iyiliğin veya kötülüğün karşılığı alınmayacak olsaydı, iyi ve kötü kavramları veya hayır ve şer kavramları birbirinin aynısı olur, aralarında hiçbir fark kalmaz ve böylece de ceza ve mükafatın hiçbir anlamı olmazdı. Bu bağlamda yeniden dirilmenin gerçekleşmesi, ilahi adaletin tecellisi için de oldukça gereklidir. Allah Teâlâ mutlak iyilik, adalet sahibidir. Muhakkak iyiliğin de kötülüğün de karşılığını verecektir. Bundan dolayı yeni bir alem yaratıp ölüleri dirilterek toplayacak ve herkesi hesaba çekecektir.¹⁰²

Öldükten sonra dirilmenin kesin bir şekilde olacağına dair inancımız netleştikten sonra bu kez de dirilmenin nasıl olacağı, ölüp giden insanın vücudunun toprağın altında çürümeye yüz tuttukten sonra ruha ne olacağı, toprak olan vücudun bir daha tekrar nasıl ve hangi mahiyette diriltileceği öteden beri konuşula gelmiştir. Bu durumu kafirler hiçbir zaman tasavvur edemeyip inkâr yoluna gittiler. Nitekim Kur'an'da "*Biz, kemik döküntü ve kırıntı olunca yeniden yaratılıp diriltilecek miyiz?*"¹⁰³ diye geçer. Yoktan var etmeye gücü yeten, koskoca kâinatı büyük ve müthiş bir intizamla yaratan, kuru toprağı canlandırıp yeşerten "Allah Teâlâ şüphesiz ölerak toprak olan insan bedenini yeniden diriltmeye, ona tekrar ruhunu iade etmeye kadirdir." Allah, Kur'an-ı Kerim de kafirlerin sorularına onlarca ayette çeşitli yönlerden cevaplar vermiştir. Bu ayetlere ileriki bölümlerde müellifimiz Muhammed Hamdi Yazır'ın perspektifiyle yer vereceğiz.

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim, öldükten sonra dirilme ve ahiretteki ikinci yaşamın ruh ve beden ile olacağını söyler. Yani hem ruhani hem de cismani olacaktır.

¹⁰⁰ el-Kıyâmet, 75/36.

¹⁰¹ el-Mü'minun, 23/115.

¹⁰² Ali Arslan, *Ahiret'e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini, Ahlaki, Edebi, Mesleki Aylık Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 86-87, 1969, s. 216-217.

¹⁰³ el-İsra, 17/ 49.

Burada kimi zaman akıllara gelen soru hangi cismin yeniden dirileceğidir. Yani kişinin ruhu bu dünyada sahip olduğu cisme, bedene mi dönecektir, yoksa yeni bir beden mi yaratılacaktır? Bu konu İslam uleması arasında ihtilafli bir konudur.¹⁰⁴ Bu hususta bir kısım kelamcı ve filozofların çeşitli görüşleri vardır. Bu mevzuya önceki başlık olan İslam filozoflarına göre ba's başlığında değinilmiştir. Çalışmamıza Ehl-i sünnet ekolünün kollarından biri olan Mâtürîdîlik'in kurucusu olan; tam adıyla Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammed bin Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî'nin, Ba's ile ilgili görüşleriyle devam edeceğiz.

5.1. İmam Mâtürîdî'ye Göre Ba's

Ehl-i sünnet ekolünün iki sacayağından birisi olan Mâtürîdîliğin kurucusu “İmam Mâtürîdî'nin” (ö. 333/944) Ba's ile ilgili görüşlerini bilmemiz bizler için önemlidir. Çalışmamızın bu kısmında onun en büyük ve en önemli eseri olan *Te'vilât-ül Kurân'ı* temel alarak görüşlerine yer vereceğiz. Mâtürîdî, konuyla alakalı ayetleri yorumlarken, farklı görüşlere yer verdikten sonra, “Kur'ân-ı Kerim'deki bazı ayetleri delil göstererek, kıyametin kopuşuyla birlikte yeryüzü ve semânın mevcut hâllerinin değişecek olmasının daha muhtemel, olağan olduğunu ifade eder.”¹⁰⁵

Ba's ile ilgili olarak Mâtürîdî, “Allah'ın ahirette insanların yalnızca belirli bir kısmını diriltip bir yerde toplamayacağını; tersine bütün mahlukları bir araya getireceğini, ancak büyük bir hesap sonrası onları birbirinden ayıracağını, herkesin hak ettiği yere gideceğini belirtir.”¹⁰⁶

İmam Mâtürîdî, “dünyada insanların bir kısmının kibirli olmasına rağmen, bütün mahlukâtın yeniden diriltildikten sonra mahşerde toplanınca, Allah Teâlâ'ya zelil, aciz bir şekilde boyun eğeceklerini, korkacaklarını ifade eder.”¹⁰⁷ Müellifin bu şekildeki yorumunun, doğrunun, gerçeğin tüm çıplaklığıyla ortaya çıkacağı, “yevmü'd-din” diye tabir edilen o günün manasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴ Arslan, *Ahiret'e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman*, s. 220

¹⁰⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 7:524-526.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16: 350.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9: 239.

İnsanların ba's olunduktan sonra mahşerde toplanmalarındaki hâllerini betimleyen Matürîdî'ye göre onlar kendilerini örtecek hiçbir şey bulamayacaklardır. Yani o gün öyle bir gündür ki bütün örtüler tamamıyla kalkacaktır.¹⁰⁸

Ba's ve mahşer gününün tasviriyle ilgili Mâtürîdî eserinde konuyla bağlantılı olarak çeşitli müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir. Örneğin Hasan Ba'srî' nin görüşünü aktarırken şöyle der: "Hasan-ı Ba'srî'ye göre, bu yeryüzü tamamen yok edilir, daha sonra tekrar yeniden var edilir. İkinci yaratılışta kendisinde hiçbir kaya, ağaç, deniz, dağ ve tepe bulunmaz. Başka bir görüşe göre yeryüzü bembeyaz, aydınlık, tertemiz, üzerinde hiçbir şekilde kan dökülmeyen, masiyetler, günahlar işlenmeyen yeryüzü ile değiştirilir. Aynı şekilde gökyüzü de böyle olur. Diğer bir görüşe göre ise yeryüzünün kendisi değil, nitelikleri değişecektir. Bu, tıpkı bir kişinin bir kişiye -sen değişmişsin- demesi gibidir. Söz konusu kişinin özü, kendisi değil de ahlakı ve dini değişmiştir." Mâtürîdî "Kur'ân-ı Kerim'deki ayetleri de delil göstererek yeryüzü ve gökyüzünde çeşitli değişiklikler olmasının daha muhtemel olduğunu ifade eder. Yeryüzü ve gökyüzünün değişiminin çeşitli mahiyetlerde olup bazı anlamlara gelebileceğini belirtir. Bu anlamlardan ilki, yeryüzü ve gökyüzünden kasıt, onda olan cisimlerdir. Diğer manaya göre yeryüzünün kendisi tamamen değişecektir." Mâtürîdî, ayrıca mahşer meydanına çağrıldıklarında insanların zelil olacağını anlatır. Gözleri ve kalpleri aşağılandıkça aşağılanır. O gün herhangi bir kimse için gördükleri karşısında gözlerini ve kalplerini kullanmaya gücü yetmez.¹⁰⁹

Mâtürîdî'ye göre, "Kalbe bazı fikirler ve düşünceler gelecek, fakat onları unutmaya, uzaklaştırmaya kalp sahiplerinin gücü yetmeyecek, gözler için de yine aynı şey söz konusu olacaktır. O gün başlarına gelen korku ve dehşetin kalpleri ve gözleri, yapmaları gerekeni yapmaktan alıkoyacağını bildirmektedir. Gözler onu davet edene bakamayacak, kalplerde de ciddi bir korku oluşacaktır. Kalplerin sahipleri bu korkudan başlarına gelenin ne olduğunu ifade dahi edemeyecektir. Oysa dünyada iken insan üzüntülü bir durum yaşadığında, ondan kurtulmanın, uzaklaşmanın yollarını bulmak için uğraşır. Gözlerini başına gelen bu durumdan kurtulmak için kullanır. Fakat o gün tüm çareleri tükenecektir. Kalpleri de herhangi bir yerde kalmayacak, başlarına gelenin

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13: 27-28.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7: 524-526.

ağırlığından, zorluğundan dolayı bir çare de bulunmayacaktır. Gözler büyük bir korku içinde ve kendilerini çağırınların çağrısı karşısında ezilecek, zelim olacaktır.”¹¹⁰

Mâtürîdî, “Allah’ın insanları huzuruna çağırdığında dünyadaki aksine, hangi halde olursa olsunlar muhalefet etmeksizin, karşı gelmeden uyacaklarını ifade eder. O günün dehşetinden korkar ve zillete düşerler. O gün sadece bir sesin duyulacağına değinen Mâtürîdî, bu sesin ayakların yürürken çıkardığı ses de olabileceğini ifade eder.¹¹¹ İnsanları bir yere toplama dışındaki her bir şeyin Allah’a kolay olmasına rağmen Ba’sin özel olarak kolay nitelenmesinin bir anlam taşıdığına vurgu yapar. Zira Allah için bir işin, başka bir işten daha kolay veya zor olması söz konusu değildir. Bunun böyle olmasının sebebi inkârcıların Ba’sin yapılacağı günü uzak bir ihtimal ve çok zor bir iş olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bütün eşyaların yoktan var edilmesi, Allah’ın tekvin sıfatıyla var edilirken, insanların Allah Teâlâ huzurunda toplanmaları kolaylık sıfatıyla özelleştirilmiştir.”¹¹²

Mâtürîdî, “insanların ahirette diriltildikleri andaki gibi Rablerinin huzurunda toplanmaları ile ilgili birkaç ihtimalden bahseder. Buna göre insanların dünyada yaratılmasındaki döngü nasıl ilerliyorsa aynı şekilde Allah’ın huzurunda toplanma ve onun ilahlığını ikrar davetine uyacaklardır. Dünyada insanlara nasıl söyleniliyorsa o şekilde tekrar diriltilecek, Rablerinin huzuruna çıkacaklardır. Diğer bir ihtimale göre, onların yanlarında onlara destek çıkacak bir destekçi veya onlara yardım edecek bir yardımcı olmadan tekrar Allah’ın huzurunda toplanacaklardır. Mâtürîdî’nin konuyla alakalı bir başka yaklaşımı da şudur: Çocukların annelerinin karnından çıktıkları gibi onları koruyacak bir koruyucu ve onlara yardım edecek bir yardımcı olmadan, yalın ayak ve çıplak olarak Allah’ın huzurunda toplanıp o şekilde hesap vereceklerdir.”¹¹³

Müellif, mahşerde insanlar yeniden diriltilip toplandığı anda herhangi bir destekçilerinin olmamasını üç ihtimal dahilinde değerlendirir: “Bunlardan ilki, kendisinden bunu gizleyecek ve azabı kendisinden uzaklaştıracak gücün olmamasıdır. İkinci ihtimal, kendisini azaptan koruyacak, sakındıracak bir güç ve azaba maruz kalmasını engelleyecek bir yardımcı olmayacağıdır. Üçüncü ihtimal ise, inkârcılar dünyada sahip oldukları güçleriyle ve yardımcılarının çoğunluğuyla övünüp

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 17: 30.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9: 237.

¹¹² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 14: 123-124.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9: 67-68

durmaktaydılar. Bu durum ahirette onlara bir fayda getirmeyecek ve Allah'tan kendilerine gelen ümitsizliği uzaklaştıramayacaktır. Halbuki onlar, putlara, Allah'a daha fazla yaklaşmak ve azaba karşı onlara yardımcı olması, kurtarması, şefaathçi olması için tapıyorlardı. Burada, Allah'ın kendilerine verdiği azap karşısında hiçbir işe yaramadıkları ortaya çıkacaktır.”¹¹⁴

Mâtürîdî, insanların Allah'ın huzuruna gelecekleri gün, mülkün tamamının Allah'a ait olduğuna dair bir rivayeti şöyle ifade eder. Allah, kıyamet gününde bütün yeryüzü ve semâ ehlini helak ettikten sonra, sadece kendisi kalır. Bu sırada “Mülkün tamamı kime aittir?” diye sorar. Bu soruya cevap veren kimsenin olmadığını görünce, bizzat kendisi sorduğu soruyu cevaplar. Müellif, bu durumun mümkün olmayacağını ifade eder. Ona göre kendisinin soru sorup bizzat kendisinin yanıtlamasında herhangi bir hikmet yoktur. Aksine bunun, onları ba's ettikten sonra söylemiş olması daha mantıklıdır. Onun “Mülkün tamamı kime aittir?” sorusuna bütün yaratılmışlar, “Hâkim ve kahhar olan Allah'ındır” diye cevap vereceklerdir.¹¹⁵

İmam Mâtürîdî, kafirlerin Allah'ın huzuruna çıktıklarında konuşamayacaklarına dair Kur'ân'da geçen ayetlerin, dünyada Allah'ı anıp ona yaklaştıracak şeyler konuşmadıkları için konuşamamaları manasına gelebileceğini söyler. Ona göre; dünyada Allah ile olan yakınlıklarıyla doğru orantılı ilerleyecek şekilde kendilerine muamele edilecektir. Mâtürîdî, bu konuyla ilgili bir başka ihtimalden daha bahseder. Buna göre onlar, bir delilden söz edecek şekilde konuşamayacaklardır. Ayrıca onların özürlerinin önemsenmemesinin, kabul görmemesinin manası, kabul edilecek bir özürlerinin olmamasıdır. Yine bahsini ettiği bir görüşe göre, kimi durumlarda konuşabilecek, kimi durumlarda ise konuşamayacaklardır.¹¹⁶ İnkârcıların kör bir şekilde ba's edilmeleriyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bir görüşe göre, kör olarak diriltilmesinin, dinden bihaber olmasından dolayı delilleri görmemesi amaçlanmıştır. Ancak Mâtürîdî, bu görüşe katılmamaktadır. Çünkü; dünyadayken bu delillere karşı kör olan ahirette nasıl kör olmasın ki? Başka bir görüşe göre ise gerçek manada gözleri kör olarak diriltileceklerdir. Mâtürîdî, bu görüşe daha yakın olduğunu ifade eder. Ona göre bu durumun gerçekleşme zamanıyla ilgili iki görüş vardır. İlk görüşe göre, hesap görülüp ateşe itildikleri zaman inkârcı göremez olur. İkinci görüşe göre ise

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 162.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13: 28.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16: 349

kabirlerinden gözleri görmez bir şekilde kalkar ve o şekilde mahşer meydanına gelirler.¹¹⁷

Cehennem ehlinin kör, dilsiz ve sağır olarak diriltilmesiyle ilgili ise çeşitli yorumlar yapılmıştır. İmam Mâtürîdî, bu konunun farklı anlamlara gelebileceğini ifade eder. Birinci manaya göre kör, sağır ve dilsiz olarak değil de dünyadayken sahip oldukları duyu organlarını emredildiklerinin aksine, Allah'ın kendilerine yasakladığı şeylerde kullanmalarından dolayı bu şekilde betimlenmişlerdir. İkinci manaya göre, Allah'ın verdiği bu duyulardan alınacak lezzetle aralarında bir gölge, mesafe oluşmasından dolayı bunları kullanmamaları onların kör, sağır ve dilsiz olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Üçüncü bir anlama göre ise sahip oldukları duyu organlarını dünyadayken yaratılışlarına uygun şekilde kullanmamalarından dolayı bu duyu organlarından yoksun bir şekilde diriltileceklerdir.¹¹⁸

Mâtürîdî, mahşer yerinde gelecek olan şahitlerle ilgili birçok farklı görüş aktarıldığını söyler. O gün şahitlik eden organlar olacağını, insanlar arasında muhakkak adaletle hükmedileceğini, hiç kimseye yapmadığının yüklenmeyeceğini aksine sadece yaptıklarının yüklenileceğini söyler.¹¹⁹

Mâtürîdî, dünyadayken mazlumlara zulmedenlerin cehennemde eşleriyle birlikte diriltilmeleri konusunda eş kelimesinin ayrıntılı tahlilini yaparak görüşlerini şöyle ifade eder: “Eşleriyle beraber tekrar diriltilmelerinin amacı cin, insan ve şeytanlardan onlara manen yakın olup benzeyenlerle bir araya getirilmesi anlamına gelebilir. Allah meleklerle dünyadayken zevk, sefa keyif içinde oldukları ve bir arada bulunmaktan haz duyduklarıyla ahiretteki azabı çekmek üzere bir araya getirmelerini emreder. Bu şekilde herkes kendisine yakın olanlarla cehenneme gönderilmek üzere dirilitilir ve onlara cehenneme gidilecek yol tarif edilir.”¹²⁰

Mahşer yerinde Müslümanların yüzünün Allah tarafından beyaz rengiyle nitelenmesinin sebebini Mâtürîdî, beyaz renginin kendisiyle saflığın, temizliğin anlatılmaya çalışılması olarak yorumlar. Ona göre var olan bütün renkler beyazda kendini gösterir. Kâfirlerin yüzünün kara olarak nitelendirilmesinin sebebini de var olan bu karalığı, karanlığın nitelendiği en son sınır olarak değerlendirir. Nitekim var olan

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9: 245-246.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8: 363.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtul Kur'ân*, 12: 373-375.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 12: 136-137.

renkler siyahta kendini göstermez, belli etmez. Bundan bağlamda karanlığa benzer. Renkler asıl manada değil de yüklendikleri çeşitli manalarda kullanılmıştır. Beyaz ile mutluluk, sevinç, coşku kast edilirken siyah ile karanlık, hüznün ve kederin büyüklüğü anlatılmak istenmiştir.¹²¹ Mâtürîdî, yüzü kara olarak nitelendirilen kişilerin “mücbire”¹²² olarak geçtiğine dair Mûtezile’nin görüşünü aktarmıştır. Ona göre hesap gününde yüzleri ak olanların içinde bulunduğu nimetlerden ötürü bu nimetlerin onların yüzlerine yansması sonucu yüzleri bembeyaz olup parıldar.¹²³

İmam Mâtürîdî’ye göre, cehennem ehli cehenneme aç susuz bir şekilde sürüleceklerdir. Ona göre cehenneme zorla sürüklenme, kâfirlerin bir araya getirilerek tabiri caizse onlara cehennem yolunun gösterilmesi için; haşr yani bir araya toplama ise, müminlerin durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Orada inananlara, cennet ehline büyük değer verilir ve tazim edilmiş biçimde Allah’ın katında yüksek dereceleri, makamları ve değerleri olacak şekilde cennet yolu gösterilir.¹²⁴

Mâtürîdî, cehenneme gideceklerin yüzükoyun bir şekilde ba’s olunmalarına dair bir rivayeti de şöyle aktarır. Buna göre, adamın biri Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın peygamberi! Kâfir, kıyamet günü nasıl yüzüstü ba’s edilecek?” diye sorar. Hz. Peygamber bu soruyu; “Onu her iki ayağı üzerinde yürütmeye gücü yeten Allah’ın yüzüstü yürütmeye de gücü yeter.” şeklinde yanıtlar.¹²⁵

Mâtürîdî’nin yeniden dirilme ile ilgili görüşlerine büyük eseri *Te’vilâtü-l Kur’an* da oldukça kapsamlı ve ayrıntılarıyla yer verdiğini görüyoruz. Matürîdîliğin ba’s ile ilgili görüş ve düşüncelerini verdikten sonra şimdi konuyla ilgili Eş’arîliğin görüşlerini ele alalım.

5.2.Fahreddin Razi’ye Göre Ba’s

Ehl-i sünnet ekolünün bir diğer önemli mezhebi olan Eş’arîliğin ba’s konusuna yaklaşımını bilmek, konunun taşıdığı önemi anlamak açısından önemlidir. Bu sebeple bu bölümde geniş ölçüde Eş’arîliğin müteahhir dönem büyük temsilcilerinden Fahreddin er- Razi’nin görüşlerine yer vereceğiz.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü-l-Kur’an*, 2: 386.

¹²² Mâtürîdî, *Te’vilâtü-l-Kur’an*, 12: 360-361.

¹²³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü-l-Kur’an*, 17: 62.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü-l-Kur’an*, 9: 167.

¹²⁵ Buhârî, “Rikak”, 45; Mâtürîdî, *Te’vilâtü-l-Kur’an*, 10: 250.

Fahreddin Razî, ba'sin muhakkak gerçekleşeceğini, buna inanmanın inancımızın mutlak gereği olduğunu düşünür. Yazdığı büyük tefsir kitabında ise yer yer bununla ilgili çeşitli tezler öne sürdüğü görülmüştür. Nitekim İsra Suresi 49-52. ayetlerinin tefsirinde haşre inanmayanlara cevap olarak şunları söyler: Söz konusu ayetlerde inkârcıların; “*Biz bir sürü kemik kırıntı ve döküntü olduğumuz zaman, hakikaten biz mi yeniden diriltileceğiz?*”¹²⁶ ilahi beyanındaki inkârları ve şüpheleri karşısında müfessir şu tezleri ileri sürer: “Eğer Allah’ın ilim ve kudretinin mükemmelliğine inanılırsa bunda bir imkânsızlık görülmeyecektir. Alemin yaratıcısının bütün malumata hâkim ve her şeyi yapabilecek bir kudretinin oluşunun kabul edilmesi, eğer yadsınamaz bir gerçekse, öldükten sonra dirilme çok rahatlıkla kabul edilebilecek bir husustur. İlk defa yaratmaya kadir olanın ikinci defa yaratmaya da kadir olması gerekir. Hatta ikinci defa yaratma, ilkin yaratmadan daha kolay olmalıdır. Yani öldükten sonra dirilme, ilk defa kimin yarattığı ile ilgili bir karar verdikten sonra ikinci derecede bir meseledir.”¹²⁷

Bu durumda ilk defa bütün canlıların yaratıcısının Allah olduğu kabul edildikten sonra, Razî’ye göre öldükten sonra dirilme mevzuunda şunlar söylenebilir:

“Alemin yaratıcısı, ilahî zatı gereği Kadir ve Alim’dir. Bu sebeple onun ilmi ve kudreti kesinlikle batıl olmaz, aciz kalmaz. Binaenaleyh ilk defa yaratmaya kadir olanın yeniden yaratmaya da kadir olabilmesi gerekir. İşte bu doğru bir söz ve güçlü bir akli delil olup tartışmaya açık değildir.”

Fahreddin er-Razî öldükten sonra dirilmeye, haşre inanmayanlara karşı Hac suresinin ilgili ayetlerinin tefsirini yaparken ba'su ba'del mevzin mümkün olduğuyla ilgili ispatlı bir anlatımının olduğunu görürüz. Şöyle ki, bu ayette Allah Teâlâ'nın öncelikle insanın yaratılış safhalarından bahsedip “Biz sizi topraktan sonra nutfeden sonra bir alakadan sonra da yaratılışı belli belirsiz bir çığnem etten yarattık.”¹²⁸ buyurması sonrasında bitkilerin yaratılış safhalarından bahsetmesi, yani: “Sen yeryüzünü kupkuru ve ölü görürsün. Fakat onun üstüne suyu indirdiğimiz zaman harekete gelir kabarıp ve her güzel çiftten nice nebat bitirir”¹²⁹ ifadesi; er-Razî’ye göre Allah’ın her şeye hükmünün, kudretinin ve ilminin yettiğini, bütün malumatı bildiğini göstermesi içindir. Tüm bunlar doğru ve gerçek olunca da yeniden diriltmenin de

¹²⁶ el-İsra, 17/49-52.

¹²⁷ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları: 14/502-503

¹²⁸ el-Hac, 22/5.

¹²⁹ el-Hac, 22/5.

mümkün olacağını gösterir. Zaten Allah Teâlâ her nerede yeniden dirilmekten bahsediyorsa o bahsettiği yerde muhakkak Allah'ın kadir ve alim olduğunu da zikreder.

130

Fahreddin er-Razî'ye göre ayette bu iki delilden bahsetmesi ile şu dört şeyi de hatırlatmakta ve söylemiş olmaktadır ki, birincisi “Allah hakkın ta kendisidir” ifadesi ile hak mevcut ve sabit olandır, yadsınamaz bir gerçektir. Bu mucizevi hadiselerin neticesinde bir yaratıcının varlığına delildir. İkincisi, “Gerçekten ölüleri o diriltir.” ayetinde bu anlatılanlar eğer inkâr edilemiyorsa Allah'ın yeniden diriltmesi nasıl inkâr edilebilir? Üçüncüsü: “Şüphesiz o her şeye hakkıyla kadirdir.” ayeti ile bu gibi şeyleri yapan yani yoktan var eden, ölen bitkileri tekrar canlandıran bir kudretin her türlü imkâna sahip bir güç ve iktidarının olması gerekir. Dördüncüsü: Ayetteki “Hiç şüphesiz o kıyamet elbette gelecektir. Bunda şüphe yok. Muhakkak Allah kabirlerde olanları diriltip kaldıracaktır.” ifadelerinde ise kendisinin bütün mümkün varlıklara kadir olduğuna deliller serdedildikten sonra onun yeniden diriltmeye de kadir olduğuna hükmetmek gereklidir.¹³¹

Fahreddin er-Razî tefsirinde “ba'su ba'del mevtin”, haşr'in mümkün oluşunu izah sadedinde Nahl Suresi 38,39 ve 40. ayetlerin tefsirinde şunları ifade etmektedir:

Haşr, Allah'ın vermiş olduğu bir söz, bir vaad olması; yani haklı ile haksızın, zalim ile mazlumun, şaki ile mutinin, inkâr edenle kabul edenin birbirinden ayrılması için Allah'ın vermiş olduğu bir sözdür. Eğer Allah'ın her şeyi yoktan var ettiği ve bu yaratılış için herhangi bir sebebe dayanmaya ihtiyaç duymaması vârid ve gerçek ise, bu husus kabul ediliyorsa ki bu genel kabul edilen bir husustur. O zaman yeniden diriltme konusu daha kolay kabul edilebilecek bir gerçektir. Başta yaratan, yeniden diriltmeye de kolaylıkla yetKındır ve kadirdir.¹³²

Fahreddin er-Razî tefsirinin başka bir bölümünde öldükten sonra dirilme gerçeği ile ilgili olarak; Mü'minin suresinin 16. ayetinde geçen, mahlûkatın muhakkak yeniden diriltileceğini, insanın mucizevi ve harikulade yaratılışı ve onun yaratılış safhaları anlatıldığını, ifade etmektedir.¹³³ Tıpkı Hac Suresi 7. ayetteki gibi yaratılışta Allah'ın

¹³⁰ Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 16/265

¹³¹ Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 16/265-266

¹³² Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 14/215

¹³³ Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 16/398

ilim ve kudreti gösterildikten sonra yine bir ikincil mesele olarak Ba's yani yeniden dirilme hususu zikredilmiştir.

Nahl Suresi 38, 39, 40. ayetlerin tefsirinde; Fahreddin er-Razî Ba'sin kesinlikle gerçekleşeceğini birçok kez ifade etmenin yanında bunu reddedenlerin reddetme sebeplerine de değinmiştir. Razi'ye göre kâfirlerin yeniden dirilme hususunu inkâr etmesinin nedeninin aslında peygamberi inkâr etmek için olduğu tezi savunulmaktadır.

Şöyle ki:

- a) Eğer Ba's olmazsa, öldükten sonra dirilme gibi bir husus bulunmazsa peygamberin bu konuda söyledikleri yalanlanmış olacak ve bu suretle peygamberliği boşa çıkmış olacaktır.
- b) Ba'sin olmayacak olması; peygamberin kendisinin peygamberliğini, mükafat ve mücazat konusunda söylediklerini boşa çıkaracağı için onun peygamberliğinin de boşluklar içerdiğini, terslikler barındırdığını ifade edecektir.¹³⁴

Fahreddin er-Razî tefsir kitabında yeniden dirilmenin zamanı ile ilgili olarak İsrâ Suresi 49-52. ayetlerin tefsirinde şöyle demektedir: "Ayette buyrulan:” O (Kıyamet), ne zaman diyecekler” ayetiyle kâfirler tarafından sorulan soru, Razi'ye göre fâsit ve bâtil bir sorudur. Çünkü mesele ilk önce Allah'a ve ahirete imanı gerektiren bir meseledir. Sen önce inanacaksın ki, haşrin ne zaman olacağını sorabilesin. Razi'ye göre Allah'a ve yeniden dirilmeye inanmayanın böyle bir soruyu soruyor olması, boşuna ve anlamsızdır. İkinci bir husus Razi'ye göre yeniden dirilmenin zamanına gelince; bu konuyu akli delillerle tahmin etmek mümkün değildir. Ancak inandığımız Allah'tan naklen sahih bir delil ile ispatı mümkündür. Yani o inandığın Allah'tan gelen bir delil, bir söz ile ancak hasretin vakti bilinebilir.¹³⁵

Bu bölümde tezimizin ana konusu olan Ba's mevzusunun genel kavramsal çerçevesini ana ekseninden uzaklaşmadan belirleyip bu kavramların anlamlarını ayrıntılı bir şekilde vermeye gayret ettik. Kavramları açıklarken birbirine benzeyen hatta birbirinin yerine kullanılan kavramlar arasındaki nüans farklılıklarını da açıklayarak oluşan kavram yanılgısını çözmeyi amaçladık. Ahiret hayatının başlangıcı olan ölüm olayını dünyaya ve ahirete bakan yönleriyle ele alıp değerlendirdik.

¹³⁴ Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 14/216

¹³⁵ Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir*, 14/502-503

Bu çerçevede yeniden dirilmenin imkânı, keyfiyetiyle ilgili çeşitli görüşlere yer verilerek konumuzla ilgili farklı kesimler tarafından oluşan görüş farklılıklarına değinildi. Ehli sünnetin konuya genel olarak bakış açısı aktarıldıktan sonra Ehli sünnetin iki kolu olan Mâtürîdîlik ve Eşârîliğin önde gelen temsilcilerinden olan İmam Mâtürîdî ve Fahreddin Razî'nin konuyla ilgili görüşleri detaylandırıldı. Yeniden dirilmenin keyfiyetiyle, cismani veya ruhani olmasıyla ilgili oldukça farklı görüşleri olan birçok İslam filozofunun yaklaşımı ele alındı. Bunu yaparken bir kısım kelamcıların görüşlerini de vererek okuyucuya görüşler arasında karşılaştırma imkânı sunulmuş oldu.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Elmalılı Hamdi Yazır'ın en önemli eseri olan *Hak Dini Kuran Dili* adlı eseri; özelinde de Ba's konusu onun gözünden anlatılarak devam edildi.

İKİNCİ BÖLÜM

1.ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN BA'S İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İslam tarihinin başlangıcından günümüze kadar başta Hz. Peygamber (s.a.v) olmak üzere onun vârisi olan birçok âlim ölümden sonra diriliş yani ba's konusu üzerinde fazlaca durup temellendirmeye çalışmışlardır. Bunu yaparken kimi zaman naklî deliller yeterli gelirken kimi zaman yeterli gelmemiş, akli delillere de büyük oranda ihtiyaç duyulmuştur.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın akli ve mantığı temel alarak yazdığı, çoğunluk tarafından da dirayet tefsiri sayılan *Hak Dini Kur'an Dili* eseri yadsınamayacak ölçüde kıymetlidir. Çalışmamızın bu bölümünde müellifimizin bu eserini temel alarak ba'sin hak ve gerçek oluşu, ba'si gerçekleştirenin Allah oluşu, yağmurla toprağın dirilmesinin ba'se örnek oluşu, hayvanların kısas için yeniden diriltilmesi, uyuyup uyanmanın yeniden dirilmeye benzer oluşu, Hz. İbrahim' in isteğiyle kuşların dirilişi, Hz. Musa kavminin diriltilişi, Hz. Üzeyir ve eşeğinin diriltilişi, Kehf ashabının yeniden diriltilişi gibi başlıklar altında görüşlerine yer vererek konumuzu detaylandıracağız.

1.1. Ba'sin Hak ve Gerçek Oluşu

“Ölümden sonraki ikinci diriliş” yani Ba's, bu dünyadayken işlenen amellerin değerlendirilmesi, zerre kadar yapılan iyiliğin de kötülüğün de karşılığının görülmesi,¹³⁶ insanlar arasındaki münakaşa oluşturan konuların Allah Teâlâ tarafından açıklığa kavuşturulup karşılığının verilmesi için Allah'ın vaaadinin de bir gereği olarak mutlaka gerçekleşecektir.

Ba'sin gerçekleşmesi Allah'ın adaletinin de bir gereğidir. Bizim kanaatimize göre ba's, şu anda yaşadığımız dünyanın anlam kazanması ve çekilen maddî-manevî tüm sıkıntılara bir teselli kaynağıdır. Nitekim Kur'an' da Ba's'in hak ve gerçek olduğu çeşitli ayetlerde açık bir şekilde belirtilmiştir. Bizce bu başlık çalışmamızın temelini oluşturduğundan ilgili ayetlerde Elmalı'nın görüşlerinin haricinde başka İslam alimlerinin görüşlerine de değineceğiz.

¹³⁶ ez-Zilzal, 99/7,8

Hud suresinde Allah Teâlâ öldükten sonra insanların tekrar diriltileceklerini şöyle haber verir:

"وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّا مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ"

“O, öyle bir Allah'tır ki, hanginizin daha güzel amel işleyeceğini imtihan etmek için gökleri ve yeri altı günde yarattı. Arşı da su üstündeydi. Onlara, öldükten sonra tekrar dirileceksiniz dersen, o kafirler de kesinlikle sana: Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir, diyecekler.”¹³⁷

Muhammed Hamdi'ye göre, “dünya hayatının amacı insanlardan hangilerinin salih amel işleyeceğini görmekse, bu durumun tabii olarak hesabının verileceği bir yerin olması gerekir. Buradaki yaratmanın temel sebebi, dünyadayken türlü türlü meselelerle imtihan ettiği kişinin gösterdiği davranışın ceza veya mükâfat olarak karşılığını alması ve iyi ya da kötü amelleri olan herkesin birebir hesaba çekilmesidir. İşte o yaratma olayının başlıca sebebi ve hikmeti, en sonunda insanların yaratılması ve dünyada yaşamasıdır. Aynı zamanda da bu dünyanın akıl sahiplerine mesuliyet ve vazife yeri olarak tayin edilmesidir ki, bu sürede sâlih ameli kimin yapacağını gördükten sonra, insanları dünyadaki hayatlarında çeşitli sıkıntılarla imtihan edip sonrasında onlara ona göre davranıp karşılığını vermek içindir. Mesuliyet ve imtihanın doğası gereği ölümden sonra bir ahiret günü olup bir hesaplaşmanın olması ve insanların dünyada yapıp ettiklerinden dolayı o gün Allah Teâlâ'nın huzurunda sorguya çekilmeleri, amellerinin iyi veya kötü olma durumuna göre ceza veya mükâfat olarak karşılık görmeleridir.”¹³⁸

Yazır, şüphe olmaksızın insanların Ba's edileceklerini, tekrar diriltileceklerini söyler. Nitekim Allah Resulü, insanlara devamlı bunu öğütleyip insanların ister salih amel işlesinler ister fena, kötü işler yapsınlar, her hâlükârda yeniden dirileceklerini, ba's olunacaklarını söylemiştir. “Kafirler, akıl ve iradelerini kötülük ve inkarcılıkla devre dışı bırakıp bunun bir sihirden ve fenalıktan başka bir şey olmadığını yani bu sözün apaçık adam aldatmaktan, göz boyamaktan ibaret olduğunu söylerler. Ahireti, yeniden

¹³⁷ Hud, 11/7

¹³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, s.2761

dirilmeyi, dinimizi veya bu gibi imanî konuları anlatan Kur'an-ı Kerim'i, bilgisiz olan halkı kandırmak, onları dünyevi zevklerinden ve özgürlüklerinden koparmak suretiyle nefisleri üzerine hükmetmek, baskılamak için uydurulmuş bir yalan, bir hurafe ve apaçık bir sihir sayarlar.” "Hiç ölen dirilir mi! Bu da artık açıktan açığa hurafe değil mi?" deyip büyük bir küfre girerler ve bunu söyleyenlerin hepsine büyük bir azap hazırlandığı haber verilmiştir.”¹³⁹

Ömer Nasuhi Bilmen' e göre bu ayette Allah Teâlâ içinde yaşadığımız alemin nasıl, ne şekilde ve çeşitli hikmetlerden dolayı yarattığını bizlere söylüyor, yüce dinimizin bazı önemli haberlerini adeta usturupsuz ve alaycı bir şekilde karşılayacaklarını haber veriyor ve böylelerine yönelik ilahi azabın muhakkak uygulanacağını bildirerek meydan okumuştur.

Yeniden dirilmenin hak ve gerçek olduğuna dair diğer bazı ayetler şöyledir:

"وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ"

“Göğün ve yerin Allah'ın buyruğu ile düzen içinde durması da O'nun kanıtlarındandır. Sonunda O, sizi (bulduğunuz) yerden bir çağırdı mı hemen çıkıverirsiniz.”¹⁴⁰

Kuran yolu tefsirinde, Hayrettin Karaman verdiğimiz bu ayetle ilgili kâinatın muazzam işleyişini temel alarak değerlendirmiştir. O'na göre “doğadaki eşsiz sanat harikaları diyebileceğimiz eserlerin ve alemdeki işleyişi sağlayan kanunların sahibi olan Allah Teâlâ, yağmurla şimşeğin arasındaki bağlantıya dikkat çekip sonrasında kıyamet günü insanları yeniden diriltmeye kâdir olduğunun kolaylıkla idrak edilebilmesi için bir misal verip onları bu konuda tefekkür etmeye davet etmektedir.”

Karaman'a göre kuruluktan çoraklaşmış olan toprağa semadan gönderdiği yağmur ile tekrardan kuvvet, hayat veren Allah'ın insanlara da yeniden hayat verebileceğini fark etmek insanların nezdinde hiçbir şekilde zor olmamalıdır.¹⁴¹

¹³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, s.2762

¹⁴⁰ er-Rum, 30/25

¹⁴¹ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Tefsiri*, 4/307.

Elmalılı'ya göre ise semadan gönderdiği yağmurla kupkuru yeri dirilten kudret ölüm sonrası diriltmeye de kadirdir. Allah Teâlâ hem korku hem de ümit için bizlere gök gürültüsünü işittirir, şimşeği gösterir. Onun Celal ve Cemal sıfatı vardır. Kimi zaman bir olayda iki karşıt kudreti tesir ettirerek birlikte tecelli edilmesini sağlar. Yani hem korku verir hem ümit verir. Korku yıldırım, ümit ise rahmet ümididir. Ardından gökten bir su indirir ki o suyla birlikte Allah Teâlâ yeryüzünü bir daha diriltir. Muhakkak ki bu olayda her akıl sahibi olan kişi için oldukça mühim ibretler vardır.¹⁴²

Akıl sahibi olan her varlık, üzerinde fazla düşünmeye gerek duymadan bir iç güdü ile bilir ki, bunu yapmaya gücü yetenin; ölüleri tekrar diriltmeye de gücü yetecektir. Ölmüş, yok olmuş bir kavim de bir şimşeğin çakıp gökte oluşturduğu parıltının arasından yeryüzüne inen su gibi, hayat bulup dirilir. Bu durumda Allah'ın azabından, gazabından fazlaca korkmalı, gurur içinde olmamalı, kibirli davranmamalı, onun rahmetine büyük bir hasret ve ümitvâr olarak sarılmalı, umutsuz olmamalıdır.”¹⁴³Elmalılı'nın söz konusu ayeti tefsir ederken Allah'ın her şeye gücü yettiğini, tekrar dirilmeye hayli hayli gücü yeteceğini, Allah'a karşı duygu durumumuzun ne şekilde olması gerektiğini ifade ettiğini görüyoruz.

Ahret hayatında Allah'ın vadettiklerinin doğru ve hak olduğu “Zariyat suresinin ilk ayetlerinde şöyle haber verilir:

وَالذَّارِيَاتِ ذُرْوًا * فَأَلْحَامَاتٍ وَّقِرًا * فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا * فَالْمُقَسَّمَاتِ أَمْرًا *
إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ

“O toz durup savuranlara, derken bir ağırlık taşıyanlara, derken bir kolaylıkla akanlara, derken bir emir taksim edenlere and olsun ki, O size vaat edilen elbette doğrudur.”¹⁴⁴

Elmalılı, Zariyat suresinin ilgili ayetleriyle şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur: “Toz durup savuranlara and olsun. Sonra büyük bir ağırlık yüklenenler, yağmurları yüklenen bulutlar, gökyüzünde bulutları taşıyan rüzgârlar ve hamile kadınlar veya bütün bunların nedenleri ki bunlar öncekilerin birebir aynısı da olabilir, başkası da

¹⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.3814

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.3815

¹⁴⁴ ez-Zâriyat, 51/1-5

olabilir. Önce toz durup sonra yüklenir, taşır veya toz durup savuran başka, taşıyıp götürülen başka olur, bir ordunun yüklendiği ağırlıkları ve hazineleri gibi. Sonra da kolaylıkla akanlara, gemiler ve benzeri trenler, otomobiller gibi. Sonra da bir emir taksim edenlere yemin olsun, yani bütün bunları tek bir elden idare etmek, toz durulup taşınan, götürülen şeyleri varacakları yerlere yetiştirmek için yüce Allah'ın emrine sınıksız sarılan meleklerle, Cebrail, İsrail, Mikail, Azrail gibi emir meleklerine yemin olsun. Size vaad olunan, muhakkak doğrudur. Kâf Sûresi'nde geçtiği gibi size haber verilen vaadler ve tehditler, o yeni yaratılış, yeniden dirilme ve çıkma, girme ve sonsuzluk hepsi doğrudur.”¹⁴⁵ Görüldüğü üzere Yazır Zariyat suresinin ayetlerini tefsirinde ölümden sonra yeniden dirilişin hak olduğunu ve muhakkak gerçekleşeceğini belirtmiştir.

Kıyamet gününün varlığına, bir anlamda da yeniden dirilmenin, Ba'sin hak ve gerçek olduğuna dair yemin edilen Kıyamet suresinin ilk ayetlerinde şöyle buyrulmaktadır:

اللَّوَامَةَ بِالنَّفْسِ أُقْسِمُ وَلَا * الْقِيَمَةَ بِيَوْمٍ أُقْسِمُ لَا

“Sandıkları gibi değil, kıyamet gününe yemin ederim! Öyle değil, kendini kınayan nefse yemin ederim!”¹⁴⁶

Ayette geçen kase kelimesi, bilindiği gibi yemin demektir. Elmalılı buradaki yemini şöyle açıklamıştır: “Kıyamet gününe, kıyamet günü ölümlerin dirilip kalkacağı gün, kalkış günü ki, o ölüm ve yıkım günüdür. Bu sözle yeminin cevabının ne olduğu anlaşıldığı için ayrıca yeminin cevabı söylenmemiştir. Yani "İnsan zanneder mi ki?" sorusunun cevabı yerine geçmiştir.” Nitekim kıyamet gününe yemin etmek, zaten onun mutlaka gerçekleşeceğine yemin etmek demektir ki Elmalılı'ya göre bu şöyle demek olur: “Kıyamet gününe yemin ederim ki, siz kesinlikle tekrar diriltilecek, öldükten sonra kaldırılacaksınız.”¹⁴⁷

“Kendini kınayan nefse yemin ederim.” ayetindeki yemin, Elmalılı'ya göre "nefs-i levvâme'nin (kendini ayıplayan nefsin)" gerçekleşmesine dair edilen yemindir. “Nefs-i levvâme, kınayan nefis" demektir. Bu nefis de başkasını sürekli bir şekilde

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.4527

¹⁴⁶ el-Kiyâmet, 75/1-2

¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s.5120

ayıplayan nefis veya işlediği günahların çirkinliğini, fazlalığını anlayıp kendine kızan, pişmanlık duyan nefistir. Daha fazla ikinci mananın kullanıldığını söyleyebiliriz.

Muhammed Hamdi nefislerin, “nefs-i emmâre (insana kötülük yapmasını emreden nefis), nefis-i levvâme, nefis-i raziye (razı olmuş nefis), nefis-i mülheme (ilham edilmiş nefis), nefis-i zekiyye (temizlenmiş nefis), nefis-i mutmainne (iyilikle kötülüğü ayırt eden, temizlenerek kişiyi Allah'a yaklaştıran nefis) ve nefis-i merdıyye (kendisinden razı olunmuş nefis)” diye yedi makama kadar sayıldığını ve her birinin “terbiye ve nefsi kırma ile tarikat yolunda bir mertebe” olduğunu ifade eder. Yani ona göre “kıyamet günü muhakkak gerçekleşecek ve ona inanmak istemeyen bedbaht nefisler o gün kendisini çok kınayacak, dünyadayken düştükleri gafletlere, günahlara çok pişman olacaklar, hatta her nefis kendini kınayıp dünyada işlediği kusura pişman olacak, neden daha iyi çalışmadım, neden daha güzel işler yapmadım, diye pişmanlık duyacaktır.” Elmalılı, "kendini kınayan nefse yeminin, o gün gerçekleşecek olan kınamasındaki acılığın önemine ve büyüklüğüne dikkat çekmek için olduğunu vurgular.¹⁴⁸ Biz de buradaki yeminin Allah Teâlâ'nın üzerine yemin ettiği şeyin önemine dikkat çekmek, vurgulamak amacıyla olduğunu düşünüyoruz.

Ba'sin hak ve gerçek oluşunu ayetlerle delillendirerek Elmalılı'nın görüşlerine yer verdik. Buna göre ba's haktır, gerçektir, kesindir. Söz konusu ayetlerde de bunu apaçık bir şekilde gördük. Burada akla gelen bir diğer konu, bunu kimin gerçekleştireceğidir ki bu şüphesiz yegâne varlık olan Allah'tır. Şimdi müellifin bu konuyla ilgili ayetleri nasıl açıkladığını, meseleyi nasıl delillendirdiğini görelim.

1.2.Ba'si Gerçekleştirecek Olanın Allah Oluşu

Kur'an'ı Kerim'de Ba'su ba'del-mevt'in, Allah Teâlâ tarafından kesin olarak gerçekleştirileceği bildirilmiştir. Şöyle ki; çeşitli ayetlerden örnekler vererek müfessirimiz Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın bu ayetlere olan yaklaşımına ve konuyla ilgili açıklamalarına yer vereceğiz.

"كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ"

¹⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s.5122

“Allah'ı neden inkâr edersiniz ki, ölüyken sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürüp sonra yine diriltecek, sonra da döndürülüp tekrar ona götürüleceksiniz.”¹⁴⁹

Muhammed Hamdi Yazır'a göre, insan kendi hayatı konusunda ne doğup canlanmayı ne de bu canlılığı devam ettirmeyi irade etmiştir. Buna muktedir değildir. Yazır, bunların hepsini irade eden Allah Teâlâ'nın, yani onu dünyaya getirenin, ölümden sonra yeniden diriltilip dünyada yapıp ettiklerinin hesabını soracağını şöyle dile getirir: “Allah size hayat (canlılık) verdi. Nefes alıp veren, gıdalanan, üreyen, duyan, düşünen, isteyen, istediği yere giden, istediği işi yapan, çevresindeki olaylara fizikî ve ruhî kuvvetleriyle dayanan, karşı koyan, etli, canlı, akıllı, fikirli birer insan yaptı. Bunları yapmaya güç yetiren kim ise, işte Allah odur. Bütün aklı melekelerinizle düşününüz, bu hayatın sizin olması veya kendi şahsî malınız, mülkünüz olması mümkün müdür? Elbette değil, hem de o kadar değil ki, vücudunuzdaki bir kılının dahi rengini değiştiremezsiniz. Malum ne de olsa, siz hayatı çok seversiniz ve ona her şeyinizi feda etmek istersiniz. Hayatınıza faydası dokunacağını sandığınız kimselerin karşısında kırk takla atarsınız. Onlara kul köle olursunuz. Hâlbuki kendinizi, bundan önceki halinizi, geleceğinizi düşünecek olursanız, bu hayatın sizin kendi malınız olmadığını anlarsınız. O halde bu hayatı size lütfeden Allah Teâlâ'yı nasıl inkâr eder ve O'na nasıl bu şekilde nankörlük ediyorsunuz?” diyerek insanların çoğuna sitemde bulunur.¹⁵⁰

Hamdi Yazır'a göre, “Allah insanlara hiçbir şey yapmamış ve yapmayacak olsa bile insan hayatının sahibi olduğu için, O'na iman edip kulluk edilmesi gerektiğini, hayat sevdasıyla Allah'ın unutulmaması ve bu hayatın çok benimsenmemesi gerektiğini söyler. Çünkü Allah bundan sonra insanı yine öldürür, öldürüyor, öldürecek ve kişinin yaşadığı bu hayattan ötürü hesaba çekmek için tekrar diriltecektir.”¹⁵¹

Yazır, kimi insanların iman edip kulluğunu yerine getirirse de getirmese de verilen hayatının elinden alındığını görünce serzenişte bulunduğunu, “Mademki öleceğiz ve mademki Allah verdiğini alıyor, o halde hayat elimize geçmişken iyi kötü mümkün olan ne zevki varsa görelim. Ölüm derdi, bütün evleri yıkıp zevkleri, dünyevî hazları perişan eden, çocukları yetim, kadınları dul bırakan, hayatlara kıyıp insanları hayatları pençesinde kıvrandıran o ölüm musibeti mademki ne olursa olsun yakayı bırakmıyor, artık bu dünyaya bir daha gelecek değiliz ya! Şu geçici hayata büyük bir

¹⁴⁹ el-Bakara, 2/28

¹⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s.285

¹⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s.286

ihtirâs (aşırı istek) ile sarılalım ve keyfimiz için ne yapabilirsek yapalım” düşüncesinde olduğunu söyler. Yazır, bunun çok yanlış ve kötü bir zevk olduğu düşüncesindedir. Ona göre “Ba’s gerçekleşmeyecek olsa bile hayatın bu zevk zannettiğimiz şeylerini böylesine çıldırmaşçasına değil, meşrû (dine uygun) yollarla istifadeye çalışmak ve Allah Teâlâ’ya ihlâs ve teşekkürü en büyük bir zevk bilmek ve O’na büyük bir sevgi ve korku beslemek gerekir. Böyle yapıldığı takdirde bunun hayatta da genel ve kapsamlı faydaları görülür. Zaten iş bu kadar değil, bunun ilerisi de var. Allah insanları öldürdükten sonra yine diriltecek. Önce verdiğiinden daha yüksek bir hayat verecek.”¹⁵²

Ba’sü bâ’del-mevt (öldükten sonra dirilme) haktır. Bir kere olan bir şeyin bir daha olması kadar doğal bir durum yoktur. Eğer olmayacak olsaydı evrende hiçbir yasa, düzen, kural görünmezdi. Bir kez yapılan şey ikinci kez yapılamazdı. İlimden, bilimden, sanat ve estetikten hiçbir hissemiz olmayacaktı. Müellifimiz burada insana hitaben der ki: Sen bunları henüz bilemiyor, yapamıyorsan hayat kanununun aslına eremiyorsan, ortada var olan yaşamayı ve yaşatmayı da inkâr edemezsin ya? Gerçekte var olan bir hayatın ve bu hayatın içinde her zaman geçerliliğini sürdüren kanunların akışından şüphe edemezsin ya? Ve hele bu kanunun sende, senin kendi bedeninde tatbik edilmiş bulunduğu şüphe etmenin hiç manası yoktur ya? O halde bu delil ile şunu zorunlu ve kesin olarak bilmemiz gerekir.¹⁵³

Elmalılı’ya göre “İçinde yaşadığımız hayatı yapan ve bunun kanununu bilen bir yüksek zat vardır. Hayat ve bu hayatın içinde olan tüm kanunlar hak ve onu yapan ve bilen yalnızca Hak Teâlâ’dır. Şu hâlde olan yine olacak, ölen yine dirilecektir. Ve bunu ancak Allah yapabilecektir. Nasıl ve nerede yapacağına gelince onu ancak kendisi bilir. Bize bildirdiği şey yapacağıdır. İsterse yerde yapar, isterse göğe çıkarır, isterse kabirde yapar, isterse kıyamette. Bu bizim diğer bir halimiz, diğer bir hayatımız olacaktır ki, onun durumlarını açıklamaya şimdiki akıllarımızın yeteneği yoktur.”¹⁵⁴Elmalılı burada insanın her anlamda Allah karşısında aciz olup onun sonsuz güç ve kudretini ancak onun isteyip murat ettiği kadarıyla bilebileceğini söyler. Ayrıca Allah ba’si gerçekleştireceği gibi onun şekliyle ilgili de yine her şeyin Allah’ın elinde olduğunu nasıl isterse o şekilde gerçekleştireceğini bildirmiştir.

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s.286

¹⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s.287

¹⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s.287,288

Öldükten sonra diriltenin her şeye güç yetiren Allah Teâlâ olduğunu anlatan bir diğer ayette şöyle beyan edilir:

"إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ"

“Gerçekten biz ölüleri diriltiriz, onların önceden yapıp gönderdiklerini ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Zaten biz her şeyi açık bir kütükte, bir İmam-ı Mübin de (ana kitapta, yani Levh-i mahfuzda) sayıp tespit etmişizdir.”¹⁵⁵

Yazar, Allah Teâlâ'nın Kur'an'ın birçok yerinde "biz" lafzı ile buyurmasının O'nun büyüklüğü ve yüceliğinden olduğunu; bu büyüklük ve yücelik sıfatlarından en önemlisinin de öldükten sonra diriltmeye kâdir oluşunu şöyle açıklar: “Büyüklük şanı olan, güç ve kuvveti sınırsız olan yegâne varlık Allah olup bir başkası değildir. Ölüleri dirilten sadece Allah Teâlâ'dır. Yarattığı bütün insanların, dünyadayken yaptıkları iyi ve kötü bütün amellerini, geriye bıraktıkları faydalı veya zararlı eserlerini, okuttukları ilimleri, yazdıkları kitapları, yaptıkları vakıfları, medreseleri, mescitleri, mektepleri, yolları, çeşmeleri, köprüleri, hastaneleri ve bunlara benzer çeşitli imaretleri, hayır ve hasenat kuruluşlarını kaydeder. Bunun yanında zulüm ve düşmanlık kanunlarını tesis edip günah ve isyan örnekleri tertip edenleri, fesat ocaklarının uğursuz şer ve kötülüklerini; hatta bütün izlerini ve gölgelerini yazar. Onların adlarına, hesaplarına geçirir. Her şeye gücü yeten, dünyada nasıl yarattıysa ahirette de yeniden diriltecek olan Allah Teâlâ'dır.”¹⁵⁶

Tekrar diriltmenin Allah'a ait olduğunu bir diğer ayette Kur'an şöyle bildirir:

وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْآخِرَىٰ

“Şüphesiz tekrar diriltmek de O'na aittir.”¹⁵⁷

Elmalılı' ya göre öldükten sonra dirilme muhakkak gerçekleşecektir. Çünkü bir şekilde amellerin karşılığının görülmesi gerekmektedir ki Elmalılı bunu şöyle açıklar:

¹⁵⁵ Yasin, 36/12

¹⁵⁶ Yazar, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.4012

¹⁵⁷ en-Necm, 53/47

“Ve gerçekten diğler yaratma yani tekrar dirilme de O'nun uhdesindedir (üzerindedir). Ölümden sonra ahiretin yaratılmasını da O kendisine vacip kılmıştır. O, iyiliklerin ve kötülüklerin ceza ve mükâfatını verecektir. Şu hâlde O'nu inkâr etmenin hiçbir anlamı yoktur. Bu şekilde çift yaratmaların olması, bu dünyanın bir de ahireti bulunduğuna delalet edip durmaktadır.”¹⁵⁸

Elmalılı'nın yeniden dirilmenin gerçekleşeceği konusundaki görüşünün kesin olduğunu ve bunun hikmetinin de dünyadayken yaptıkları iyi veya kötü amellerin ceza veya mükafat olarak ahirette alınacağı, böylece mutlak adaletin de gerçekleşeceği olduğunu görüyoruz.

Bir diğler ayette Allah Teâlâ insanları yarattığını ve rızıklandırıldığını şu ifadelerle bildirir:

مِنْ يَفْعَلُ مَنْ شَرَكَاكُمْ مِنْ هَلْ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يَمِيْتُكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ خَلَقَكُمْ الَّذِي اللَّهُ
يُشْرِكُونَ عَمَّا وَتَعَالَى سُبْحَانَهُ شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ

“Allah, O'dur ki, sizi yarattı, sonra da size rızık verdi, sonra sizi öldürür, sonra sizi diriltir. Hiç sizin ortak koştuklarınızdan, bunlardan birini yapacak olan var mı? Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve yücedir.”¹⁵⁹

Elmalılı bu ayette, “Allah Teâlâ'nın kendi sıfatlarına dikkat çektiği görüşündedir. Bunlardan birisi de öldükten sonra diriltmeye kâdir olmasıdır. Allah'ın zat ve sıfatları hakkında türlü türlü şüphelerle ihtilafa düşülmeksizin, Allah'ı anlatmak için şöyle buyuruluyor: Allah O'dur ki hepimizi yaratmıştır. Yani Allah'ı tanımak için O'nun zatı hakkında düşünmeye dalmamalı, gayet açık olan fiil ve eserlerini, nimet ve lütuflarını düşünmelidir. Muhakkak ki sizi yaratan var, işte O (Allah) sizi yaratandır. Sonra size rızık vermekte, beslemektedir. Sonra sizi öldürür, sonra sizi yine diriltir. Peki sizin O'na koştuğunuz ortaklarınızdan, böyle bir gücü, kudreti olan ya da bunlardan herhangi birini yapan var mı? Olmadığı şüphesiz. O Sübhan olan Allah, onların şirk koştuğu şeylerden münezzehtir ve çok yüksektir.”¹⁶⁰

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, s.4611

¹⁵⁹ er-Rum, 30/40

¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.3830

Muhammed Hamdi'nin Rum suresinin ilgili ayetiyle ilgili tefsirinde Allah Teâlâ'yı mutlak otorite olarak gördüğünü, onun her şeye gücü yettiğini, onun zatı hakkında düşüncelere dalmak yerine verdiği nimetlere, kâinattaki canlıları nasıl rızıklandığına, öldürüp diriltmenin ona münhasır bir özellik olduğuna ve başka hiçbir kudretin bunu gerçekleştiremeyeceğini adeta meydan okuyarak ifade ettiğini, O'nu her şeyden üstün tuttuğunu görüyoruz.

Şimdi vereceğimiz ayetlerde yeniden dirilmeyi gerçekleştirecek olanın Allah Teâlâ olduğunu Hz. Musa zamanında yaşanmış bir olaydan hareketle anlatıldığını göreceğiz.

"وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَرَأْتُم فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ * فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ
بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ"

“Hani siz bir adam öldürmüştünüz de bu hususta birbirinize düşmüştünüz. Hâlbuki Allah sakladığınızı ortaya çıkaracaktı. Sonra (kesilen ineğin) bir parçasıyla ölüye vurun, dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve belki akıllanırsınız diye size ayetlerini gösterir.”¹⁶¹

Ayette zikredilen olayı Elmalılı şu şekilde tefsir eder: “Hani siz bir insan katletmiştiniz ve bundan dolayı aranızda büyük bir fitne çıkmıştı. Katledilen kişi hakkında suçlu birbirinizin üstüne atarak başınızdaki def etmek istiyordunuz. Rivayete göre içlerinde ihtiyar ve zengin bir adam varmış. Bunun bir oğlu ve birçok yeğenleri varmış. Yeğenleri bu zengin amcalarının mirasına konmak için adamın tek olan oğlunu gizlice öldürüp cenazesini kapıya koyarak bağırıp çağırmaya güya katilini aramaya, cinayeti şunun bunun üzerine atmaya kalkıştılar. Kendileri öldürdüğü için haliyle katil bulunamadı ve ortaya büyük bir fitne çıktı. Allah Teâlâ o sırada kesilmiş olan ineğin bir parçasıyla öldürülen kişiye vurulmasını istedi ve maktul yani öldürülen kişi hayat bulmuş, canilerin kim olduğunu söylemiştir. Burada büyük bir mucize gerçekleşmiştir. Allah işte böyle akılların algılayamayacağı şekilde ölüleri diriltir.” Artık ölüler dirilir mi diye düşünüp ba’si inkâr etmek, akl-ı selîm bir hareket olmayacaktır.¹⁶²

¹⁶¹ el-Bakara, 2/72-73

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s.386-387

Hamdi Yazır, Bakara suresinin ilgili ayetlerini tefsir ederken Allah'ın yeniden dirilmeyi, akıllara meydan okuyup hayranlık uyandıracak bir güç ve kudretle nasıl gözler önüne serdiğini anlattığını görüyoruz. Biz de bu olayın oldukça ibret verici bir olay olduğunu, yeniden dirilmeye de güzel bir örnek teşkil ettiğini düşünüyoruz.

1.3. Yağmurla Toprağın Dirilmesinin Ba'se Örnek Oluşu

“Allah'ın ölüleri tekrar dirilteceğine yani Ba'si gerçekleştireceğine dair en güzel örneklerden birisi de yağmurla toprağın canlanır gibi tekrar dirilmesi olayıdır. Bu konuyla ilgili aşağıda yağmurun topraktaki tohumlara, bitkilere can vermesinin öldükten sonra dirilmeye delil olması hususunda çeşitli ayetler inceleyeceğiz. Özellikle yağmurun yağmasında rüzgârın önemine dikkat çekeceğiz.”

"وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا
سُفِّتَ لِبَدٍ مَّيِّتٍ فَانزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَلِكَ نُخْرِجُ
الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ"

“Rahmetinin önünde müjdeci olarak rüzgârları gönderen O'dur. O rüzgârlar, yağmur yüklü bulutları yüklenince, onu kurak bir memlekete gönderir, sonra onunla yağmur yağdırır ve onunla her çeşit ürünü yetiştiririz. İşte Biz, ölüleri de böyle diriltiriz. Gerekir ki düşünür, ibret alırsınız.”¹⁶³

Elmalılı yağın yağmurla yeryüzünün mucizevî bir şekilde yeşerip canlanmasının, yeniden dirilmeye delil olduğu görüşündedir. Ona göre: “Rüzgârlar, ağır bulutu kaldırıp yükledikleri zaman Allah o bulutu ölü bir belde için sevk eder, o suyu o beldeye indirir ve o su ile her türlü meyveleri çıkarır ve çıkara gelmiştir. İşte ölüleri de kabirlerinden, böyle çıkaracaktır. İnsanlar bunu böyle düşünmelidir. Bunları tahayyül edince anlaşılıyor ki, yaratmak da emir de kendisinin olan, tahrik ve irade ile bunları yapan, ölmüş bir beldeyi yeniden diriltmeye kâdir olan Rabbimizin ölüleri diriltebileceğinde bir şüphe yoktur. Fakat şunu da unutmamak lazım gelir ki, yağmurun

¹⁶³ el-A'raf, 7/57

yağmasıyla her yer eşit olarak meyve vermez, her toprağın başlangıçta kuvveti bir olmaz.”¹⁶⁴

Bizim kanaatimize göre de Allah Teâlâ'nın yağmur yüklü bulutlarıyla yeryüzünü şenlendirip kupkuru toprakları adeta cennete çevirmesi büyük bir kudretin tecellisidir. O topraklardan rengarenk, çeşit çeşit bitki ve ağaçların yetişmesi, insanoğluna böylesine nimetler verip çeşitli sebze ve meyveleri önlerine sunması tartışmasız Allah'ın her şeye gücünün yeteceğini; solmuş, çürümüş otları nasıl yeşertiyorsa insanı da öldükten sonra yeniden dirilteceğine güzel bir delil ve örnektir.

Rüzgârların yönlendirilmesini bir diğer ayet şöyle ifade eder:

وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَّاحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَسُقْنَاهُ إِلَى بَدِئِ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ
بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ

“Rüzgârları gönderip bir bulut kaldıran da Allah'tır. Derken biz o (bulutu) ölmüş bir beldeye sevk etmişizdir. Böylece yeryüzüne ölümünden sonra onunla hayat veririz. İşte o dirilme de böyledir.”¹⁶⁵

Yazır'a göre, “Rüzgârların yağmur yüklü bulutları ölmüş gibi kuru bir beldeye sevk edilmesiyle orası nasıl canlanıyorsa, öldükten sonra dirilme de işte böyle olacaktır. Yazır devamla şöyle diyor: Ya o (ba's) nasıl ve ne zaman olacaktır denilirse, bunun bir inkılap (değişim) ve nüşur ile olacağı anlatılmak üzere buyruluyor ki, -Rüzgârları gönderen Allah'tır.- İşte nüşur da böyledir. Böyle bir inkılap ile durgun hevesleri harekete getirerek göklere yükselecek bulutlar gibi yetenekli unsurları coşturarak yararlı rüzgârlara benzer ilâhî bir cereyanın sevk ve idaresiyle bir ölü beldeye nasıl bir hayat veriliyorsa, hesap için ölümlerin dirilmesi demek olan nüşur, yani öldükten sonra dirilme de işte öyle bir kıyam ve kıyamet iledir.”¹⁶⁶

Elmalılı yukarıdaki ayetin tefsirini yaparken nüşurdan bahsetmiş ve bunun ba's ile eş anlamlı olarak kullandığını görüyoruz. Yani Elmalılı'nın ba's, haşir ve nüşur kavramları arasında keskin bir ayırım yapmadığını bir kez daha görüyoruz.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s.2197

¹⁶⁵ Fatır, 35/9

¹⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.3979

Yeryüzünün üzerine suyun indirilmesiyle nasıl canlandığını Yüce Allah şu ifadelerle bildirir:

"وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ
الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِي الْمَوْتِ إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

“Senin yeryüzünü boynu bükük, kupkuru görmene de Allah'ın kudretinin delillerindedir. Biz onun üzerine suyu indirdiğimiz zaman titreşir ve kabarır. Şüphesiz ki ona hayat veren Allah mutlaka ölüleri de diriltir. Doğrusu O'nun her şeye gücü yeter.”¹⁶⁷

Muhammed Hamdi Yazır, ayeti güzel ve alışılmışın dışında bir benzetmeyle şu şekilde açıklamış ve yorumlamıştır: “Yine âlemin değişikliklerine işaretle buyruluyor ki ve onun ayetlerindedir ki insan yeryüzünü boyun eğmiş olarak görür. Boynu bükük, zavallı bir zelil gibi kuraklıktan çökmüş, perişan bir haldedir. Yeryüzünün hüsrana ve kuraklık halindeki perişanlığı, zillete düşmüş bir kimsenin boynunu büküğü huşu, yani perişan haldeki durumuna benzetilmiştir. Bu benzetme bir taraftan secde etmek istemeyen kibirli kimselerin hayatlarının sonunda toprak olup zelil olduklarını hatırlattığı gibi, bir taraftan da alçak gönüllü olanların Hak katında yükseleceklerine işaret için buyruluyor ki derken onun üzerine o su indirildiği zaman titrer, deprenir ve kabarır. Şüphe yok ki ona o hayatı veren, o yeryüzünü öyle diriltene elbette ölüleri de diriltir. Ruhsuz cesetlere ruh verir. Şüphesiz ki O, her şeye kâdirdir. Gücünün yetmediği hiçbir iş yoktur. İradesinin yöneldiği her şey vücuda gelir, kâfirler yıkılır, müminler yükselir.”¹⁶⁸ Elmalılı'nın Fussilet suresinin ilgili ayetinin tefsirini yaparken verdiği örnek ve yaptığı teşbihle farklı bir bakış açısıyla konuya yaklaştığını görüyoruz. Bizim kanaatimize göre Elmalılı'nın bakış açısı ve yaptığı te'viller, aklî melekelerini en üst düzeyde kullandığını, yazdığı eserinde iyi bir dirayet tefsiri olduğunu gösteriyor.

"يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِّنْ نُطْفَةٍ
ثُمَّ مِّنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ لِّنُبِّئَنَّ لَكُمْ وَنُفِّرُ فِي الْأَرْحَامِ مَا

¹⁶⁷ Fussilet, 41/39

¹⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, s.4209

نَسَاءَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِنَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّىٰ
وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ
هَامِدَةً فَاذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ

“Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim ve biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağına eriştirilir. Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp kabarır ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır.”¹⁶⁹

Müellifimiz ayette bildirilen Ba’sin kesinlikle olacağı gerçeğini güzel bir üslupla ortaya koymuş, bu konuda şüpheye mahal kalmadığını açıklamıştır. Elmalılı der ki: Eğer ba’s’ten dolayı ikilemdeyseniz, yani ölüleri diriltme meselesi hakkında şüpheniz varsa öncelikle kendi nefsinizin yaratılışına bakmalısınız. Muhakkak ki ölüyü diriltmek, hayatı olmayan bir şeye hayat vermek demektir. Peki, topraktan bambaşka bir hayat yaratmak bir ölüyü diriltmekten daha yüksek bir kudret olduğundan şüphe mi edilir? Sonra bir meniden, daha doğrusu menideki bir tohumdan, erkek nutfesinin kadın yumurtacığı ile birleşiminden sonra bir alakadan, bir kan pıhtısından, sonra da bir mudgadan yaratılıp oluşumu kısmen belirlenmiş kısmen belirlenmemiş bir parça etten yaratılmadı mı? Böylesine bir kudreti sonsuzun ölüleri diriltmesinde nasıl şüphe edilebilir ki? Ayrıca bebek oluştuktan sonra da anne rahmindeki durumuna kimsenin müdahalesi olamıyor. Embriyo dediğimiz canlıyı Allah ya rahimde tutuyor ya da bir sıkıntı verip düşürebiliyor. Demek ki Hâlık dilediğine hayat veriyor dilediğine vermiyor. Hayat verdiği kişiyi doğduktan sonra da büyütüyor. Kimisi buluğ çağına ermeden önce vefat ediyor kimisi erdiği anda vefat ediyor, kimisi de sonra tam kocatılıp düşkün hâle getirildikten sonra vefat ediyor. Yaşamımızın her ânı Rabbimizin istediği veya izin verdiği şekilde ilerliyor.

¹⁶⁹ el-Hac, 22/5

Yazır, insanın doğumu ve sonraki süreci bu şekilde açıkladıktan sonra yeryüzünün yanmış bir kül olduğu görüntüsü yani yaz mevsiminde güneşin harareti karşısında yeryüzünün kuruduğu hâline karşılık olduğunu beyan eder. Daha sağlam bir benzetme yapılacak olursa yeryüzü önceden yanar bir ateş olduğundan toprağın esas itibariyle yanıp sönmüş bir ateşin kül hâlidir ki bu hayatın zıddıdır. Durum böyleyken Allah'ın suyu indirmesiyle yeryüzünde görülen hareketlenme ve oluşan nebâtât ne kadar muhteşemdir. Yazır, böylesine kudreti sonsuz olan yaratıcının vaad ettiği gibi kesinlikle ölüleri dirilteceğini, bunda şüphenin bulunmadığını, ba'sin hak olduğunu söyler.¹⁷⁰

1.4. Hayvanların Kısas İçin Yeniden Dirilmesi

Hayvanlar için yeniden dirilişin mümkün olduğuna dair “Ehli Sünnet ve'l-Cemaat” arasında ittifak vardır. Fakat hayvanların diriltilmelerindeki hikmeti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Genel olarak kabul gören görüş, “hayvanların teklifle mükellef olmadıkları için tekrar diriltilmelerin bir karşılıktan ziyade kısas için olması şeklindeki görüştür.” Hayvanlar için tekrar dirilişin mutlak olduğunu aşağıda inceleyeceğimiz ayetin yanında şu ayette ispatlamaktadır: “Yerde yürüyen hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer toplulukturlar. Kitapta biz hiçbir şeyi eksik bırakmadık, onlar sonra Rablerine toplanacaklardır.”¹⁷¹

Kur'ân-ı Kerîm'de hayvanların kısas için yeniden dirilmesiyle ilgili bir ayet şöyledir:

وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ

“Vahşi hayvanlar bir araya toplandığında...”¹⁷²

Yazır bu ayetteki hayvanların toplanmaları ile ilgili şu üç farklı görüşü nakletmiştir. Ancak ortaya koyduğu bu görüşlerden üçüncüsünün Ba'se bir açıklama bağlamında olduğunu söyleyebiliriz. Yazır bu görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: “Katâde ve daha başkalarından rivayet olunduğu üzere vahşi hayvanların toplanması, hayvanların da kısas için diriltilip mahşer yerine toplanmalarıdır.” Müslim ve Tirmizî'nin Ebu Hureyre'den naklettiklerine göre Hz. Peygamber şu şekilde haber

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V s.3383-3384

¹⁷¹ el-En'am 6/38

¹⁷² et-Tekvir, 81/5

vermiştir: "Muhakkak hakları sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan kısas yoluyla hakkı alınacak."¹⁷³ Ahmed b. Hanbel'in naklinde ise şu ifadeler yer alır: "Ve hatta karınca karıncadan hakkını alacak."¹⁷⁴

Hayvanların ahiret gününde yeniden dirilmesi meselesi, diriltilecek gürüha dahil olup olmadıkları konusu, kelamcılar arasında fazlaca tartışılmıştır. Bazı kelamcılar hayvanların da tekrar diriltileceğini ve büyük hesaplaşma gerçekleşikten sonra tekrar toprak olacağını dile getirir. Nazzâm ise "hayvanların da cennete gireceğini ve ebedi olarak burada yaşamaya devam edeceğini ileri sürer."¹⁷⁵

Elmalılı'ya göre, hayvanların toplanması; her tarafta canlıları saran o korku ve dehşet içinde hayvanların birbirlerinden ve hısımların saldırısından kaçıp bir araya toplanması demektir ki kıyamet alametlerinden olan ilk üfürmeden önce insanları ve hayvanları saracak olan ateş yani duhan çıktığı vakit olacaktır. Yani ba's gerçekleşikten sonra değil de dünyada olacak olan olaylar sırasında olması kuvvetle muhtemeldir.

Hayvanların yeniden dirilmesi konusunda bizler insanlarla birlikte hayvanların da diriltilmesinin kısas için olmasının yanında mahşerin dehşetini arttırmak için olduğu düşüncesindeyiz. Ayrıca günümüzde de örneklerini sık sık gördüğümüz hayvanlara yapılan işkencelerin, cinayetlerin hesabını ba's gerçekleşikten sonra o hayvanlar insanlardan haklarını alacaklarını, bunun Allah'ın adaletinin gereği olarak gerçekleşeceğini düşünüyoruz.

1.5. Uyuyup Uyanmanın Yeniden Dirilmeyle Benzer Oluşu

Öldükten sonra yeniden dirilmenin imkânı doğrultusunda birçok aklî ve naklî deliller dile getirilmiştir. Yukarıda anlattığımız yağmurla toprağın dirilmesinin ba'se örnek oluşu gibi uyuyup uyanmanın da ba'se benzerliğiyle örnek olması kaçınılmazdır. Nasıl ki uykudan uyanmak yeni bir günün başlangıcı oluyorsa; ölümden sonra tekrar dirilmek de ahiret hayatının başlangıcı olup bir çeşit yeni başlangıçtır.

Uyku için, "ölümün küçük kardeşi" betimlemeleri çeşitli sahabe tarafından daima yapılmıştır. Nitekim Hz. Ömer, uyku ölümün kardeşidir, demiştir. Ayrıca bu söz

¹⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s.5599, (Müslim, Birr, 60; Tirmizi, Kıyamet, 2; Ahmed b. Hanbel, 2/235, 301, 323, 372, 411)'den naklen

¹⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, s.5599

¹⁷⁵ Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadi et-Temimi el-İsferayini, *Usûlü'd-Dîn*, s.237

Cabir b. Abdullah aracılığıyla merfu bir hadis olarak da rivayet edilmiştir: Ey Allah'ın Resulü! Cennet ehli uyur mu? diye sormuşlar. O da: Hayır, uyku ölümün kardeşidir. Cennette asla ölüm yoktur, diye buyurmuştur. Bu hadisi rivayet eden Darakutni'dir. Yine İbn Zeyd de bu mevzuda şunu dedi ki: Uyku da bir vefat (ölüm)dür, ölüm de bir vefattır. Hz. Peygamber'den, "Uyuduğunuz gibi öleceksiniz, uykudan uyandırıldığınız gibi de diriltileceksiniz. buyrulduğu rivayet edilmiştir. Yine Fahreddin Er-Razî'ye göre, "Uyku bir yönüyle, zayıf ve küçük bir ölüm; ölüm ise, büyük ve şiddetli bir uyku olmaktadır. Çünkü ölüm sırasında ruh bedenden tamamen ayrılırken, uyku sırasında "kısmen" ayrılmaktadır."¹⁷⁶

Ömer Nasuhi Bilmen ise uyuyup uyanmanın yeniden dirilmeye benzerliğini şu şekilde açıklamıştır: "Uykuda olan insanların ruhları alınarak cesetler üzerindeki tasarrufları engellenir. Burada Allah yaşamasını murat ettiği kişinin ruhunu uyanınca aynıyla iade eder. Bu şekilde ruhların iade edilmesi hadisesine ibretle bakıldığında ahiret hayatının da buna benzer nitelikte olacağını söylemek mümkündür. Nitekim ahirette, ölen kişilerin ruhları tıpkı uykudan uyananların ruhlarının iadesi gibi bir durumla iade edilerek onlara yeni bir hayat sunulur. Ayrıca insanlar uyuduklarında bedenlerinden habersiz bir şekildedirler. Daha sonra uyandıklarında uyumadan önceki durumlarını hatırlamaları onların öldükten sonra yeniden dirilmelerine güzel bir örnek olmaktadır."¹⁷⁷

Uyuyup uyanmanın yeniden dirilmeye benzer oluşuna yine şu ayetten yola çıkarak ulaşabiliriz:

"وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّ
سَمَّيَ ثُمَّ إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ"

"O, geceleyin sizi ölü gibi kendinizden geçirip alan (uyutan) ve gündüz kazandıklarınızı bilen, sonra da belirlenmiş eceliniz tamamlanıncaya kadar gündüzleri

¹⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 17: 16; Bilmen'in ruh hakkındaki görüşleri için bk. Süleyman Akkuş, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Ruh Hakkındaki Değerlendirmeleri ve Bu Değerlendirmelerin Oluşturduğu Tartışmalar", *Türk İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri* (Erzurum, 26-28 Haziran 2006), ed. Muhammed Hanefi Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 1: 451-472.

¹⁷⁷ Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 6/3088.

sizi tekrar diriltendir. Sonra dönüşünüz yalnız O'nadır. Sonra O, işlemekte olduklarınızı size haber verecektir.”¹⁷⁸

Elmalılı'ya göre, “Allah kadirdir ve geceleri sizleri vefat ettirir, uyutur kendinizden geçirir, nefislerinizi sizden alır, kabzeder. O halde sizin gündüz cerh ettiğiniz, elinizle yaptığınız, kesbeylediğiniz şeyleri siz bilmezken o bilir. Ayrıca Elmalılı uyanırken bulunduğumuz hâl ile uyurken bulunduğumuz hâli birbirinden ayırır. Uyanırken âzalarımızın hareketiyle birtakım tesirler icra etmiş, işler yapmış, maddî veya manevî, hayır veya şer birtakım şeyler kesb etmiş oluruz ki bunlar bizlerin amelleridir. Bedenlerin uzuvlarının yıpranması, cerihadar olması da bu müktesebbattandır. Gündüz uyanırken iktisâb edilen hatta kendi ellerimizle yapılan amellerin bazısını bilmeyip bazısını biliriz. Fakat gece olduğunda Allah nefsi kabz eder, alır, bizler âdetâ ölü gibi kendimizden geçeriz. Ne şuurumuza ne de irademize sahip ve malik olamayız. O halde gündüz bildiklerimizi, kendi eserimiz olmak üzere en yakın bildiklerimizi dahi bilemez oluruz. Halbuki bizler böyle ölü bir halde iken Allah hepsini bilir. Sonra gündüz yine bizleri ba's eder.”¹⁷⁹

Yazır Allah Teâlâ'nın bedenimizde zedelenen, uzviyetimizden ölen eczamızı uykuda telafi ederek yenilediğini ve bizden aldığı şuur ve idraki sabahleyin iade edip maddî ve manevî hayata bizi tekrar uyandırdığını dile getirir. Bu durum düşünüp anlayanlar için manevî noktayı nazarından zahiren ba'sü ba'del mevt içindedir. Bunu birçok kimse mecazi bir bakış açısıyla Ba's olarak değerlendirse de ciddi ilmi bir bakış açısıyla bakıldığı zaman bunun tam manasıyla bir Ba's olduğu idrak edilir. Ona göre, “Bir yaprağın, bir tanenin, bir taşın sükûtiyle yıldızların hareketlerindeki sukut ve cazibe aynı manada nasıl müttehid ve ondan bunları istinbat nasıl ilmi ise uyuyup uyanmaktan Ba'sü Ba'del Mevti anlamak ondan daha zahir bir hakikattir. Allah insanı her gece vefat ettiriyor ve onlar uyurken maddî manevî neleri varsa hepsini biliyor ve ertesi gün aynen iade edip yeniden diriltiyor ki bir eceli müsemma¹⁸⁰ kaza olunsun, mukadder olan vakit de ömür tamam olsun. Bu böyle olduğu gibi sonra o saat gelince

¹⁷⁸ el-En'am, 6/60

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s.1948

¹⁸⁰ **Ecel-i müsemma**; herhangi bir dış müdahale olmadan kişinin normal bir ölümle ölmesi anlamına gelen **ecel**; **ecel-i kaza** ise, hârici kaza, hastalık vb. bir sebep sonucu kişinin ölümüyle sonuçlanan **ecel** anlamına geldiğini ifade etmektedirler.

dönüş yine O'nadır. Bu hayatta yaptıklarımızı bize O haber verecektir. O her şeyi bilir. Her şeye gücü yeter.”¹⁸¹

1.6. Ba'se Örneklik Teşkil Etmesi Bakımından Dünya'dayken Yaşanmış Tarihî Örnekler

Kur'an-ı Kerim, ba's ile ilgili bazı olayları aktarır. Bunlardan ilki hepimizin de bildiği İbrahim (a.s)'ın ölümden sonra dirilişe inanmasına rağmen onu gözleriyle görme isteği karşısında kuşların sırf misal olsun diye diriltilmeleri olayıdır. İkinci olarak Musa (a.s)'ın kavminden yetmiş kişinin yıldırım çarpmasıyla ölümlerinden sonra diriltilmeleri de bizim için ikinci dirilişe örnek delil teşkil etmektedir. Daha sonra Üzeyir (a.s) ve eşeğinin yüz yıl uykudan sonra uyandırılmaları ve son olarak aynı şekilde Kehf Ashabı'nın da üç yüz dokuz senelik bir uykudan sonra tekrar uyandırılmaları, Kur'an'ın bize anlattığı oldukça ibret verici diriliş sahneleridir.

1.6.1. İbrahim (as)'in İsteği ile Kuşların Diriltilişi

İbrahim peygamberin kuşları diriltmesi hadisesi İslam tarihinde her daim ilgi çekmiş, hafızalarda olağanüstü bir olay olarak varlığını sürdürmektedir. Bu hadisesin tüyler ürperten ve aynı zamanda büyük mesajlar içeren bir hadise olduğu konusunda her kesimin mutabık olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu ayetlere ve mealine yer verecek olursak;

"وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

Bir zamanlar İbrahim de: "Ey Rabbim! Ölülerini nasıl dirilttiğini bana göster!" demişti. Allah: "İnanmadın mı ki?" buyurdu. İbrahim: "İnandım, fakat kalbim iyice

¹⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s.1949-1950

yatışsın diye istiyorum." dedi. Allah buyurdu ki: "Öyle ise kuşlardan dördünü tut da onları kendine çevir, iyice tanıdıktan sonra (kesip) her dağın başına onlardan birer parça dağıt, sonra da onları çağır, koşa koşa sana gelecekler ve bil ki, Allah gerçekten çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir."¹⁸²

Yazır bu ayeti değerlendirirken "öldükten sonra dirilmeyi" zihinde meydana gelen veya gelebilecek sorularla açıklayarak konuya farklı bir bakış açısı getirerek şöyle yorumlar: "En genel ifadeyle şunu söyleyebiliriz ki, bu ayet bize üzerine söz söylenemeyecek bir yakîn (kesin bilgi) sırrını telkin etmektedir. Hayatın gerçek yönüne dair gerektiği kadar bilgi elde edilir ve en yüce başlangıç noktasına ulaşma, bağlanma sağlanırsa, diriltmenin ve hayat vermenin bir irade meselesine, bir ol emrine bağlı olacağı görülecektir. Bunu akıllarına sığdıramayanlar şu örneği düşünebilirler. Bir insan nefsinde ilmî şekli var olan bir şeyi kalbinde dilediği gibi parçalasın, birbirinden ayırsın, parçalarını duman gibi her yöne savursun; sonra dönüp yine kalbinden o şeye önceki gibi aynen -gel- diye irade yöneltsin. O anda Allah aksini isteyip de ona bir unutma veya başka bir arıza vermezse derhal görür ki, o dağılmış parçalar bir anda aynen önceki gibi toplanır ve karşısına dikilir."¹⁸³

Elmalılı'ya göre "Zihnimizdeki şemaların değişmelerindeki tahliller (analizler), terkipler (sentezler) her gün bize bu varlıkta binlerce diriltme ve hayat verme örnekleri arz ederler ki, bunların birçoğu irademizin sonucudur. Her hatırlama bir diriltmedir. Allah'ın tekrar diriltmesi ve hayat vermesi, bizim zihnimizde bir şeyi hatırlamamızdan çok daha hızlıdır. Dolayısıyla bütün yaratma alanında her şey O'nun bir ol emrinin sonucudur. O sonsuz bir kudret ve hikmet sahibidir."¹⁸⁴

1.6.2. Hz. Musa (as)' ın Kavminin Diriltilişi

Hz. Musa'nın kavminin diriltilişi olayı Ba'sin kesinliğini ve Allah Teâlâ'nın her şeye kâdir oluşunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Biz de bu hâdiseyi müellifimiz Hamdi Yazır'ın konuya yaklaşımını göz önünde bulundurarak ele aldık.

"وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نُؤْمِنَ بِكَ حَتَّىٰ نَرَىٰ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ

¹⁸² el-Bakara, 2/260

¹⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s.888

¹⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s.888-889

تَنْظُرُونَ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Hani bir zamanlar, Ey Musa biz Allah'ı açıkça görmedikçe senin sözüne asla inanmayacağız, demiştiniz de bunun üzerine sizi yıldırım çarpmıştı ve siz de bakakalmıştınız. Sonra şükredesiniz diye sizi ölümünüzün ardından yeniden diriltmiştik”¹⁸⁵

Müellifimiz, Hz. Musa'nın kavminden yetmiş kişinin yıldırım çarpmasıyla ölmeleri, Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini, rahmetini görsünler diye tekrar diriltilmeleri, ba'sü ba'de'l mevt (öldükten sonra dirilme)'e mazhar olduklarını ve bunun tekrar dirilişe bir delil olduğunu şöyle açıklar: “Bu olayın, zikredilen öldürme olayından sonra mı veya ondan önce ve hemen öldürme emrini müteakip mi meydana geldiği hakkında iki görüşten bahsediliyor. Her ne olursa olsun, ayetten şu anlaşılıyor ki, bu yıldırımın çarpması, bir kavmin yok olması mesabesinde bir musibet ve bu musibetten kurtuluş da o kavmin tekrar hayata dönmesi, öldükten sonra yeniden dirilmesi manasında büyük bir nimetmiş. Bu belanın sebebi de açıktan açığa Allah'ı görmeyince O'na iman etmemek ve Hz. Musa'ya inanmamak iddiası olmuştur. Onları içinde buldukları o durumdan kurtarmak ise sırf Allah'ın yardımı olarak ayrıca zikredilmiştir. Bunu yapanlar, elbette İsrailoğulları'nın hepsi değildi. Bu iddia üzerine mîkatta yıldırıma yakalananlar seçilen yetmiş kişiydi.”¹⁸⁶

İsrailoğulları'nın bir kısmı gerek Mısır ve civarındaki görgüleri gerek henüz yükselememeleri veya herhangi bir sebeple tekrar çöküntüye uğramış olmalarından dolayı Hz. Musa'ya, “Allah'ı gözlerimizle açıktan açığa görmeyince sana inanmayız.” diye diretmişler, akılsız gafil olduklarından kendilerini Musa ile aynı kefeye koyup, “Sen Allah ile konuştum, ondan kitap getirdim, diyorsun ya! Haydi, bize de göster!” diye isyana cüret etmişler ve bununla Allah'ı bir cisim gibi, karşılarında bütünüyle görmek istemişler ki, bu imkânsızdır. “Bütün gördükleri nimetler ve o harika düzen, akıl yürütmelerine kâfi gelmemiş, böyle nankörce bir tutumla, olmayacak hayallere saplanıp kalmışlar. Bundan dolayı başlarına yıldırım musibeti gelmiş ve bu musibetten de yine Allah'ın rahmeti sayesinde kurtulmuşlardır. Bizzat Allah'ı görememiş olsalar da başka mabutların güç yetiremeyip veremeyeceği cezayı yakından görerek akılları başlarına gelmiş, görmeden inanmanın büyük önemini o zaman biraz takdir ettiler ki bütün kavim

¹⁸⁵ el-Bakara, 2/55-56

¹⁸⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s.358

bu sayede yeniden dirilmiş ve kurtuluşa ermiştir. Bu büyük ve derin anlamlar içeren çağırışta böyle iki veciz ayetle dile gelmiş ve hatırlatılmıştır.”¹⁸⁷

Allah Teâlâ görülmez ve görülemez değildir; “O, kendisini görebilecek gözler yaratmaya da kadirdir. Lakin ona bu gözler dayanmaz ve görülürse ihata olunamaz.”¹⁸⁸ Allah’ın yaptığı her işte hikmet vardır. O kendisini göstermeye muktedirdir. Ama hikmeti gereği bunu erteler. Hz. Musa’nın kavminin sergilediği cüretkâr tutum onların büyük bir ceza almalarına neden olmuştur. Allah’ın merhametiyle bu musibetten kurtulmuş olsalar da bu olay bizlere gösteriyor ki Allah Teâlâ’nın kudreti, merhameti sonsuzdur. Dilerse azap verir. Dilerse azaptan kurtarır. Bizim dünyada yapmamız gereken şey O’na gıyabında imanımızı dil ile ikrar edip kalp ile tasdik etmektir.

1.6.3. Üzeyir (as) ve Eşeğinin Diriltilişi

Üzeyir (a.s) ve eşeğinin dirilmesi hâdisesi Ba’sin kesinliğini, Allah Teâlâ’nın kudretinin her şeyi kuşattığına verilebilecek en güzel örneklerinden biridir:

"أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتِ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرِي إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرِي إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانظُرِي إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ"

“Yahut o kimse gibisini (görmedin mi) ki, bir şehre uğramıştı, altı üstüne gelmiş, ıpıssız yatıyordu. Bunu bu ölümünden sonra “Allah, nerden diriltecek?” dedi. Bunun üzerine Allah onu yüz sene öldürdü, sonra diriltti, “Ne kadar kaldın?” diye sordu. O da: "Bir gün yahut bir günden eksik kaldım." dedi. Allah buyurdu ki: "Hayır, yüz sene kaldın, öyle iken bak yiyeceğine, içeceğine henüz bozulmamış, hele eşeğine bak, hem bunlar, seni insanlara karşı kudretimizin bir işareti kılalım diyedir. Hele o kemiklere bak, onları nasıl birbirinin üzerine kaldırıyoruz? Sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?"

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s.357-358

¹⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s.357-358-359

Böylece gerçek ona açıkça belli olunca: "Şimdi biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir" dedi."¹⁸⁹

Muhammed Hamdi, ayette Allah'ın her an öldürmeye ve diriltmeye kadir olduğunu şöyle ifade eder: O'nun öldürme ve hayat vermedeki sonsuz gücünü anlamak için şu üzgün ve kederli şahsın olağanüstü olayını tek bir olay olarak değil, çeşitli açılardan ibret verici olaylarla dopdolu olan hikâyesini bir örnek kabul edip benzerleriyle düşünelim. Bütün çeşitleriyle hayatın akışının her an öldürmeyi ve diriltmeyi kapsayarak benzerlerinin tekrar edip durması içinde, herkese özgü ve kişisel bir olay olduğunu anlamamız gerekir. O kişi bir şehre, bir köye uğramıştı. O sırada bu köyde bulunan evlerin damları üzerine çökmüş, o dimdik ayaktaki binaların tavanları çöküp harap olmuş, altındaki duvarlar onların üzerlerine yıkılmış altüst olmuş veya sahip oldukları bağlarına, bahçelerine rağmen harap, bomboş, kimsesiz, içler acınası, ağlanacak bir durumdaydı. O kişi uğradığı köyün bu acıklı durumunu görünce, bu dehşetli ölümünden sonra Allah bu memleketi nerden diriltecek, diye hayıflandı.

Yazır, o şahsın durumuna göre şu dört anlamdan birisini ifade edeceğini şöyle açıklar: Birincisi, "Allah bu şehri yeniden diriltecek ama acaba nerden diriltecek? Nasıl diriltecek, ne zaman diriltecek?" İkincisi, "Ben buna çok hızlı bir hayat diliyorum, fakat acizim, yolunu bilmiyorum, bilmem ki Allah gerçekten bunu yapacak mı? Yaparsa da galiba geç yapacak, onu da ben görmem, ah ne felâket ne felâket! Üçüncüsü, "Yapabilir ama galiba yapmayacak. Dördüncüsü ise, "Ölen dirilir mi? Giden geri gelir mi? Buna hayat verilmesine, öldükten sonra dirilmesine imkân ve ihtimal yok." Bu dördüncüsü tam bir ümitsizlik, bir inkârdır. Bu sözü söyleyen bu amaçla söylememiş olsa bile, bu düşüncesinden dolayı bir dil sürçmesi yapmış olur.¹⁹⁰

Yazır, bu ayette ölümden sonrası için kararsız ve şüphede olan kişiye Allah Teâlâ'nın bütün bunları yaşatarak ve göstererek diğer insanlara öldükten sonra dirilişe örnek olmasını sağladığı görüşünü şöyle ifade eder: Allah Teâlâ o şahsı diriltince, "Ne kadar kaldın?" diye sormuştu. O da sıradan bir uykudan uyanırcasına, "Bir gün veya bir günün bir kısmı kaldım" demişti. Bu cevap üzerine, Allah gerçeği anlatıp buyurdu ki: "Hayır yüz sene kaldın, şimdi yiyeceğine ve içeceğine bak, Allah'ın gücünü seyret ki, hiçbirini yılanmamış yani bozulmamış, hep eskisi gibi tazecik duruyor. Eşeğine de bak,

¹⁸⁹ el-Bakara, 2/259

¹⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s.882

onu da öyle bulacaksın. Seni ecelin geldiği için değil, sırf bir ibret olsun diye seni insanlara bir delil, Hakk'ın sonsuz gücünün görülen, somut bir delili kılmak için böyle öldürüp dirilttik. Sana bu denli uzun bir ölümden sonra insanî, hayvansal, bitkisel, kişisel, sınıfsal (sınıf ve cinsle ilgili) bedensel ruhsal hayatların hepsinde diriltip hayat vermeyi gerçekten gösterdik ki, kuşkusuz bilginin tadına açık bir şekilde eresin de insanlara peygamberlik veya velilikle bir Hak tanığı olasın.”¹⁹¹

Bu hâdiseye bize açıkça gösteriyor ki Allah Teâlâ kudreti sonsuz olup yüceler yücesidir. Vadettiği gibi Ba'si kesinlikle gerçekleştirecektir. Çalışmamıza bir diğer tarihi örnek olan Ashâb-ı Kehf denilen bir topluluğun, aradan uzun yıllar geçtikten sonra nasıl, ne hikmetle diriltildiğini müellifimizin perspektifiyle anlatarak devam edelim.

1.6.4. Ashâbı Kehf'in Durumu

Ashâb-ı Kehf yani mağara arkadaşları olarak bilinen bir grubun merkezde olduğu bu olayın bazı kesimlerce tartışılmış olması doğruluğuyla ilgili şüphe duyduklarını gösteriyor. Bu durumun konuyla ilgili yeterince bilgi sahibi olunmaması ve kaynakların yeterince araştırılmamasından kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Kur'an-ı Kerim de ayrıntılarıyla bizlere aktarılan ve bu sebepten dolayı da doğruluğundan şüphe etmediğimiz bu olayı müellifimizden anlayışıyla ele aldık.

وَكَذَلِكَ أَعْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّ عُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا

“Böylece (insanları) onlardan haberdar ettik ki, Allah'ın vâdinin hak olduğunu, kıyametin şüphe götürmez olduğunu bilsinler. Hani onlar aralarında Ashâb-ı Kehf'in durumunu tartışıyorlardı. Dediler ki: Üzerlerine bir bina yapın. Rableri onları daha iyi

¹⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s.882-883

bilir. Onların durumuna vâkıf olanlar ise: Bizler, kesinlikle onların yanı başlarına bir mescit yapacağız, dediler.”¹⁹²

Hamdi Yazır, kıyamete ve öldükten sonra yeniden dirilmeye bu olayla istidlalde bulunulduğunu şöyle açıklar: “Mağaradaki gençler uyandıktan sonra içlerinden birini şehre gönderdiler. Fakat Allah'ın takdirine bakın ki, o derece sakınmalarına rağmen Allah, kendilerini tanıttırdı. Rivayete göre gidenin elindeki para eski para olduğu için yakalanmasına sebep olmuş ve Allah Teâlâ onları şehir halkına buldurmuş ki Allah'ın vaadinin hak olduğunu ve kıyamet gününün meydana gelmesinde hiç şüphe olmadığını yakinen anlasınlar. Zira ne kadar durduklarını bilemeyen Ashâb-ı Kehf senelerce yattıkları mağaralarından, kabirden kalkar gibi uyanıp kalktıklarını anlamış ve vaktiyle ayaklandıkları müşriklere karşı başarılı olduklarını ve isteyip ümit ettikleri Rahman'ın merhametinin bir tecellisini görmüş ve dolayısıyla önceden iman ettikleri şekilde Allah'ın vaadinin hak olduğunu müşahede ile bilmiş oluyorlardı. İşte bu şekilde gerek kendileri ve gerek diğerleri için öldükten sonra dirilmenin yani Ba'sin hak olduğunu da bizzat müşahede etmiş oldular.”¹⁹³

Ashâb-ı Kehf olayı hem olayı yaşayan gençler için hem de bizler için kıyametin ve Ba'sin şüphesiz gerçekleşeceğine bir delil ve örnektir. Bizim yapmamız gereken şey bir kez daha aklen ve manen iman etmek, gerektiği şekilde yaşamaktır.

¹⁹² el-Kehf, 18/21

¹⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, s.3240

SONUÇ

Kur'an-ı Kerîm'in öldükten sonra dirilme üzerinde önemle durduğu görülmektedir. Çünkü, "müşrikler ve çağımızda onların izinden giden maddeciler, inkârcılar" yeniden dirilişi hiçbir şekilde kabul etmeyip ahiret hayatına büyük bir şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Kur'an'da zikredildiği gibi: "Hayat ancak dünya hayatıdır. Biz yeniden diriltilecek değiliz (En'am, 6/28)" demektedirler. Buna karşılık olarak Kur'an-ı Kerim öldükten sonra dirilmenin kesin bir şekilde olacağını sadece haber vermekle yetinmemiş, bunu ispat etmek için bir takım aklî ve naklî deliller getirmektedir.

İslam alimleri, kelamcılar, ehli sünnet ve-l cemaat dediğimiz grup ve özelde de çalışmamızın konusu olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a göre Ba's konusu üzerinde yapılan genel yorum şu şekildedir: Yeniden dirilme, Allah'ın adaleti gereği insanları hesaba çekmesi, işledikleri iyi ve kötü amellerinin karşılığını görmeleri açısından gereklidir. Dünyada adalet tam manasıyla gerçekleşmediğinden insanoğlu adaletin tam manasıyla uygulandığı, haksızlığın yapılmadığı bir günün varlığını ister. Çünkü zalimlerin dünyadayken yaptıkları zulümlerin karşılığını almaları bir yönüyle Allah'ın sünneti olarak kabul edilmektedir. Kur'ân' da ve Müslüman toplumda kıyametin adalet ve hesap verme kavramlarıyla birlikte tasvir edilmesi de bu gerçeğin bir başka şekilde ifade edilmesi olarak tanımlanır. Diğer taraftan iman ve salih amel sahibi olan bir kişinin mükâfatını tam olarak alması aklen gerekli görülmektedir. Bu yönüyle ahiret yalnız başına düşünüldüğünde mümkün görülebilirken, dünya hayatıyla birlikte düşünüldüğünde ise ahiretin varlığı bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu da yeniden dirilmeyi zorunlu kılar.

Kur'an-ı Kerîm'de Ba's hakkında geçmişte vuku bulup günümüze ulaşan misaller de verilmiştir. "Kehf suresinde anlatılan Ashâb-ı Kehf hadisesi, Hz. İbrahim (a.s.)'in paramparça ettiği dört kuşun tekrar dirilmesi, Üzeyir (a.s.) ve eşeğinin dirilmesi, Hz. Musa'nın kavminden yetmiş kişinin dirilmesi ve yine Hz. Musa (as) döneminde öldürülen bir kişinin dirilmesi hadiseleri" bunlara örnektir. Elmalılı bu olayların detaylarını anlatırken Allah'ın Ba'si gerçekleştirmesi konusunda hâlâ bir şüphenin olmasını akıl sahibi bir varlık için uygun bulmadığını her fırsatta söyler.

Sonuç olarak Elmalılı'nın; tefsirinde Ba's mevzusu üzerinde önemle durduğunu söyleyebiliriz. Bu konuyu anlatırken ikna edici bir dil kullanarak yeniden dirilmenin mutlaka gerçekleşeceğini belirtmiş, Kur'an'dan getirdiği delillerle de yeniden dirilmeye inanmanın aklen zorunlu olduğunu söylemekle birlikte hem aklî hem de naklî delillerle konu hakkındaki şüpheleri büyük oranda ortadan kaldırdığını söyleyebiliriz. Bunun yanında Elmalılı, günümüzde tüm İslam toplumları için büyük bir tehlike haline gelen Ateizm, Deizm, Pozitivizm gibi akımların saçtığı tehlikelerin başında gelen ahiret inancını yok sayma, yeniden dirilmeyi inkâr etme gibi durumlara karşı ba's konusunda akılcı deliller sunarak İslam dünyasına büyük bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Ahmed. Hanbel, Müsned, İstanbul, 1982.

Ahmed Fuad el-Ahvani, Kindî, (Hazırlayan: M. M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi) İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

Akın, Murat, Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhiret İnancını Temellendirmesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran 2019, Cilt 21, Sayı:39

Alaaddin Ali Tusi, Tehafütü'l-Felasife (Kitabu'z-Zuhr), çev. Recep Duran, 1990.

Altıntaş, Ramazan, “Ömer Nasuhi Bilmen'in “Yeni İlm-i Kelâm” Anlayışı”. Türk İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri (Erzurum, 26-28 Haziran 2006). Ed. Muhammed Hanefi Palabıyık. 407-418. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

Amidi, Seyfiiddin, Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam, tahk. Mahmud Abdullatif, Kahire, 1971.

Arslan, Ali, Ahiret'e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini, Ahlaki, Edebi, Mesleki Aylık Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 86-87, 1969.

Atay, Hüseyin, Nefs, A.Ü.İ.F.D. XXXII, 25.

Aydın, İbrahim Hakkı, “Gazâlî'nin Filozofları Tekfirinde Fârâbî'nin Yeri” Felsefe Dünyası, Türk Felsefe Derneği Yayını, Sayı:14, kış 1994.

Aydın, Mehmet, Din Felsefesi, İzmir, 1987.

Aydın, Ömer, Kurân-ı Kerîm'de İman-Ahlak İlişkisi, İstanbul, İşaret Yayınları, 2007.

Biçer, Ramazan, Said Nursi ve Elmalılı Hamdi Yazır' ın Ahiret Anlayışı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, Ekim, 2010.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhari, İstanbul, 1413/1992.

Ebû Dâvûd es-Sicistanî, es-Sünen, İstanbul, 1413/1992.

el-Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed. Tehzîbu'l-Luga, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, trs.

el-Muvaţta, "Cenâiz", 48; Müsned, II, 322, 428; Müslim, "Fiten", 142; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 20

er-Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefati-hü'l-Gayb*. Ankara, Akçağ yayınları, 1988-2002.

er-Râzî, Fahreddin, Muhassalü efkârî'l-mütেকaddimîn ve'l-müte'ahhirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-hukemâ ve'l mütেকellimîn, nûr Tâhâ Abdurrauf Sa'd; Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire trsz., s. 224; *Kelâm'a Giriş el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

er-Râzî, Fahreddin, *el-Erbain fî usûli'd-dîn*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyâti'-Ezheriyye, Kahire trsz., II

er-Râzî, Fahreddin, *el-Muhassal*, çev: Hüseyin Atay, Ankara, 1978.

er-Râzî, Fahreddin *el-Erbain fî usûli'd-dîn*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Mektebetü'l-Külliyâti'-Ezheriyye, Kahire trsz.

- er-Razî, Fahreddin *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978, 234; Seyfiiddin Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelam*, tahk. Mahmud Abdullatif, Kahire, 1971, 285.
- er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-gayb*, Dârü ühyâ'i't-Türâsi'l-'Arabiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1420 2000.
- er-Râzî, Fahreddin, *Kelâm'a Giriş el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- er-Râzî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Akçağ Yayınları, 1992.
- Erkol, Ahmet, *Seyfiiddin Amidi'ye Göre Cismani Haşr*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:4, Diyarbakır, 2000, Cilt:2.
- Ersöz, İsmet, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.
- Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika, Süleyman Dünya, İmam Gazzâlî ve İman Küfür Sınırı*, çev. Ahmet Turan Arslan, İstanbul, 1992.
- Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l- Felâsife)*, çev. Mahmut Kaya- Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.
- Gazzâlî, *Tehâfüt el-Felasife*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Güler, İlhami, *İman Ahlâk İlişkisi*, Ankara, Ankara Okulu, 2016.
- Gündoğar, Hamdi, Ed. Fadıl Ayğan, *Sistemik Kelâm*, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, II, 2021.

İbn Rüşd, Abu el-Velid Muhammed bin Ahmed el-Endülüsî, *Tehâfütü't Tehâfüt*, Mektebet İbn Sinâ, Kahire, 2011.

İbn Rüşd, *Tehafutu't-Tehafut*, Ta'lik: Muhammed ei-Aribi, Daru'I-Fikr, Beyrut, 1993.

İbn Sînâ, "el-Adhaviyye fi'l-Meâd", *Felsefe ve Ölüm Ötesi*, haz. Mahmut Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2013.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1981.

Karaman ve diğerleri, Hayrettin, *Kur'an Yolu Tefsiri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Cilt: 4, 2014.

Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil el-Hamedânî, *Şerhu'l-Usûlü'l-Hamse*, nşr. Hüseyin b. Ebû Haşim, Beyrut, Daru İhyai't-Türasil-Arabiyye, 2001.

Kılavuz, A. Saim Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.

Kurt, Fatih İmam Mâtürîdî'ye Göre Bazı Âhîret Aşamaları, Diyanet İlmî Dergisi, Cilt:55 Sayı: 3, 2019.

Malik b. Enes, el-Muvaṭṭa, İstanbul, 1412/1992.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, thk. Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.

Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyri, Sahihu'l-Müslim, İstanbul, 1413/1992.

Önal, Recep, *İmam Birgivi'nin Bilgi ve İnanç Paradigması*, Bursa, Emin Yayınları, 2019.

Özarlan, Selim, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2013.

Paçacı, Mehmet Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnancı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

Rağîb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut ts.), 85, 125; İbn Manzûr, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem, Lisanü'l-Arab, nşr. Abdullâh Ali el-Kebîr vdğ., (Kahire: ts.).

Şahin, İskender, Kur'an-ı Kerim'de Diriliş, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.

Şahin, Mahmut, Kur'an'da Diriliş Gerçeği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

Tahanevi, Keşşafu Istilahat'il Funun, İstanbul, I, 1984.

Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas, "Ba's", Kelam Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDV Yayınları, 2017.

Topaloğlu, Bekir, "Âhîret", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:1, s. 543-548, Ankara, TDV Yayınları, 1988.

Toprak, Süleyman, "Haşir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:16, s. 416-417 Ankara, TDV Yayınları, 1997.

Toprak, Süleyman, "Haşir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:16, s. 416-417. İstanbul, TDV Yayınları, 1989.

Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

Yaqoob, Luay Hatem, *Hocazâde'nin Kitabü't-Tehafüt Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

- Yaqoob, Luay Hatem, *Hocazâde'de Haşrın Mahiyeti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt:35, Sayı:35, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Acbü’z-Zeneb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:1, s.319, İstanbul, TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ba’s”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:5, s. 98, İstanbul, TDV Yayınları, 1989.
- Yazır, Elmalılı Muhammet Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Yılmaz, M. Selim, “*Kelâm İlminde Mütevâtir Haberin Bilgi ve Delil Değeri*”, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt:18, 2018.
- Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi'l-tenzîli ve uyûni'l-ekâvîli fi vücûhi't-te'vîl*. Ed. A. A. Abdülmevcud. Beyrut, Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.